

હિતમ પુસ્તકો સફળતા
સુધી લઈ જાય છે.

ગુજરાતી ભાષા - વ્યાકરણ અને શબ્દભંડોળના
સમન્વય સાથેની ગુજરાતભરના વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ જ
ઉપયોગી બની રહેલી બેસ્ટ સેલર “વ્યાકરણ વિહાર”
બુકની વ્યાપક અને પરીક્ષાલક્ષી ફેરફારો સાથેની

સાતમી અદ્યતન આવૃત્તિ

બેસ્ટ સેલર બુક

પાઠ્યપુસ્તકો અને વ્યાકરણગ્રંથો પર આધારિત
ગુજરાતી વ્યાકરણ માટેનું સૌથી શ્રદ્ધેય પુસ્તક

**વ્યાકરણ
વિહાર**

GCERT
પર આધારિત
બુક

સાતમી
આવૃત્તિ

- અગાઉની પરીક્ષામાં પુછાયેલા વ્યાકરણના પ્રશ્નો અને ગદ્યાર્થગ્રહણ તેમજ વિશાળ શબ્દભંડોળ અને રસપ્રદ વિગતોનો સમાવેશ .
- દરેક મુદ્દાનું ઊંડાણપૂર્વક સ્પષ્ટીકરણ અને સરળ ભાષામાં સમજ .
- ઉદાહરણોની વધારે સંખ્યા અને સંદિગ્ધ બાબતોની સમજ .
- દરેક પ્રકરણને અંતે કસોટીરૂપ પ્રશ્નો, આદર્શ મોડેલ પેપરનો સમાવેશ.

G.P.S.C.1, 2, નાયબ મામલતદાર, Dy. S.O., P.S.I, રેવન્યુ તલાટી, તલાટી-કમ-મંત્રી,
બિનસચિવાલય ક્લાર્ક, R.T.O. ઈન્સ્પેક્ટર, ફોરેસ્ટ, પોસ્ટ, TET-1/2, TAT,
H-TAT, સ્ટાફ નર્સ, MPHWS ઉપરાંત ગુજરાત સરકાર દ્વારા લેવાતી તમામ સ્પર્ધાત્મક
પરીક્ષામાં ગુજરાતી ભાષામાં સફળતા મેળવવા માટેનું અત્યંત ઉપયોગી પુસ્તક

જ્ઞાનેન લઘુશ્રંગ લ વિશ્વે વિચલે ।
TRIVEDI
Publication
Read, Lead and Achieve

-: સંપાદક :-
બિપિન પી. ત્રિવેદી
(M.A., M.ed.)

ગુજરાતના દરેક બુકસ્ટોલ અને ઓનલાઈન પ્લેટફોર્મ પર ઉપલબ્ધ.

• મા, મા-ભોમ ને માતૃભાષા;
ત્રાણી કરો ના કદીયે ઉપેક્ષા.

• ગુજરાતી જો યાહે ગુજરાતી,
તો ચોકક્સ વિકસે ‘ગુજરાતી’

હું ગુજરાતી છું અને જ્યારે ગુજરાતીને યાદનાર - ગુજરાતી માટે પ્રેમપૂર્વક ચત્ન કરનાર મને મળે છે ત્યારે મને “હું” મળ્યાનો આનંદ થાય છે. આવો જ આનંદ છલકાયો જ્યારે મને બિપિનભાઈ મળ્યા. બિપિન એટલે વન (બિપિન > બિપિન) વનવાસી વ્યાસજીએ સમગ્ર સંસારને યુગો સુધી પ્રેરણા આપનાર ગ્રંથ આપ્યો, એમ જ બિપિન(વન)ભાઈએ આવડા મોટા ભાષા સાગરમાંથી એક જ ગ્રંથ ‘વ્યાકરણ પિહાર’ દ્વારા આપણને જાણે કે અમૃતકુંભ આપ્યો છે. વિશ્વસનીય અને શ્રદ્ધેય માહિતીના એકત્રીકરણનું કપરું કામ તેમણે કરી આપ્યું છે. વળી, માહિતી એકત્રીકરણ સાથે વ્યવહારોપયોગિતા પણ વિસર્જા નથી. એમના આ ચત્ન અને મળતી સફળતા - વળી મોટા વ્યાપથી પ્રસન્ન થયો છું. એમની પાસેથી ગુજરાતી માટે હજી મોટી અપેક્ષા છે. હજી ગુજરાતી સંવર્ધન અને ચિરંજીવિતા માટે પણ ચત્ન કરે - સહ - યોગી બને.

હા, આવો સરસ ગ્રંથ તૈયાર કરીને સંપાદકે ગુજરાતભરના વિદ્યાર્થીઓને ખરેખર સરળતાથી વ્યાકરણમાં પિહાર કરવાની અનુકૂળતા કરી આપી છે.

ટૂંકમાં, મુશ્કેલ અને જરૂરી કામ કરી શક્યા બદલ ધન્યવાદ આપું છું. ‘ચાલ્યો જજે, તુજ ભોમિયો ભગવાન છે, બાપુ’

શિવાસ્તે પન્થાન: સંતુઃ અસ્તુ શિવમ્

ઉમાકાંતભાઈ રાજયગુરુ

(હરતી - ફરતી ગુજરાતી
અને

ઉત્તમ ભાષાપિટ - ભાવનગર)

દિનાંક ૦૫-૦૧-૨૦૨૨

ભાષારૂપી જગની જ્યોત તેના વિવિધ અંગોથી બનેલી છે. વ્યાકરણ ભાષાનું પાયાનું અંગ છે. ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાના જાણકારને દીવો લઈને શોધવા પડે તેવી આજની સ્થિતિ છે. એટલે કે ભાષાના જાણકાર અને ભાષાની સાધના કરનાર ઓછા છે !

આવા સમયે બિપિનભાઈ ત્રિવેદી ગુજરાતી ભાષાના પિદ્ધાનોને રૂબરૂ મળી, પોતાને મૂંઝવતા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ લાવી ભાષાને વધુ સમૃદ્ધ બનાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. જેના ભાગરૂપે ‘વ્યાકરણ પિહાર’ નામે ગ્રંથ સંપાદિત કરી ભાષા શીખવા મથતા સૌ કોઈ માટે આશાનું કિરણ બની રહ્યા છે.

સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાના ઉમેદવાર અને ભાષાપ્રેમીઓ માટે હાથવગાં હથિયાર સમાન ગણાતી તેમની વ્યાકરણ પિહારની સાતમી આવૃત્તિ વધુ વિદ્યાર્થીભોગ્ય બને તેવી અપેક્ષા સાથે...

શ્રી ધનશ્યામભાઈ બારૈયા

- પૂર્વ આચાર્ય
શ્રી કે. કે. બ્લાઈન્ડ સ્કૂલ, ભાવનગર
- શ્રેષ્ઠ શિક્ષક એવોર્ડ વિજેતા
- જાણીતા પર્યાવરણ પ્રેમી
- ગુજરાતી ભાષાપિટ અને સાહિત્ય પ્રેમી શિક્ષક

ભાષાને જીવંત રાખવા અને પોતાનાં કાર્યને વધુ સુંદર બનાવા સતત પ્રયત્નશીલ રહેતા ભાષાપ્રેમી શ્રી બિપિન ત્રિવેદી સાહેબે ગુજરાતી ભાષા ક્ષેત્રે ‘સાહિત્ય સંગમ’ અને ‘વ્યાકરણ પિહાર’ પુસ્તકો આપી જે કાર્ય કર્યું એ માટે સાહિત્યિક ભાષા કે શુદ્ધ ગુજરાતીમાં કશું કહેવાની યોગ્યતા મારા પાસે નથી. છતાં પણ આ ઉમદા પુસ્તકો અને તેના સર્જક માટે મારી ભાષામાં પ્રતિભાવ આપતા આનંદની અનુભૂતિ થાય છે.

સ્પર્ધાત્મક યુગમાં જ્યારે આજે પુસ્તક પ્રકાશન અને પુસ્તકો જ્ઞાનલક્ષિતા છોડી ધનલક્ષી બનતા જોવા મળી રહ્યા હોય ત્યારે આવા સમયે એવાં પુસ્તકો કે જે વાચતાં માહિતિરૂપી જ્ઞાન સાથે પુસ્તક તૈયાર કરવામાં હૃદયપૂર્વક કરેલ મહેનતની સુવાસનો અહેસાસ થાય ત્યારે બહુ આનંદ થાય છે. આવી અનુભૂતિ કરાવતાં પુસ્તકોમાંના બે પુસ્તકો એટલે “સાહિત્ય સંગમ” અને “વ્યાકરણ પિહાર” છે.

સાહિત્ય અને વ્યાકરણ માત્ર પરિક્ષાલક્ષી જ ન બની રહે એ દિશામાં બસ આવી જ રીતે ઉત્તમ પુસ્તકો આપતા રહો એવી અભ્યર્થતા સાથે આપને અઢળક શુભેચ્છાઓ.

જે સાચા દિલથી મહેનતનો કરે આહાર, અને સંગ હશે “સાહિત્ય સંગમ” અને

“વ્યાકરણ પિહાર” તો ભાષાના ગુણ પહેરાવશે તેને સફળતારૂપી હાર,

શ્રી બિપિન સાહેબ આપનો આભાર.. કે આપ્યો તમે આ પુસ્તક રૂપી ઉપહાર.

શ્રી જગદીશભાઈ જી. ધારેયા

HUMANITY PATHSHALA

મુ.કુક્સવાડા.

ગ્રામ્યકક્ષાએ રહેલી પ્રતિભાઓને સફળતા સુધી પહોંચાડનાર અનોખા માર્ગદર્શક

શ્રી બિપિનભાઈ ત્રિવેદીએ જ્યારે મને ફોન ઉપર જણાવ્યું કે એમણે સ્પર્ધાત્મક કસોટીઓના વિદ્યાર્થીઓ માટે એક વ્યાકરણ પુસ્તક લખ્યું છે અને તેની છ-છ આવૃત્તિઓ પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે ત્યારે મને અત્યંત આનંદ થયો. આશ્ચર્ય પણ થયું. પણ પછી એમણે પૂછ્યું કે સાતમી આવૃત્તિ માટે આશીર્વાચન લખી આપશો? ત્યારે સમયાભાવ પ્રવર્તતો હોવા છતાં મેં હા પાડી. કારણ કે કોઈ એમ જણાવે કે, “તમારી દાદાવારી હવેલીનું હવે સમારકામ થનાર છે.”, એ સાંભળીને જેવો આનંદ થાય એવો આનંદ થયો, કે કોઈ મારી ગુજરાતી ભાષા માટે કંઈક કરી રહ્યું છે. એને બગડતી અને મરતી બચાવવા માટે કંઈક કરનારને ના કેવી રીતે પડાય ?

ઉપર - ઉપરથી નજર ફેરવતાં જરૂરી કામ થઈ રહ્યું છે તેવાં આશીર્વાદ તો અવશ્ય આપી શકાય. પી.એચ.ડી. ના ગ્રંથ જેવડો મોટો ગ્રંથ તૈયાર કરવો અને છપાવવો, તેની છ-છ આવૃત્તિ કરવી અને સાતમી માટે પુનઃ શ્રમ લેવો તે નાની વાત નથી. તો આશીર્વાદ કે, “વ્યાકરણ વિહાર ગ્રંથ સર્વથા નિરામય બનતો રહે અને ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરવા માટે તેને યશ મળતો રહે.”

પ્રા.ડૉ.રક્ષાબહેન પ્ર. દવે
ભાવનગર

- ગુજરાતી ભાષાની ચિંતા કરનાર અનોખાં ભાષાપ્રેમી

આ ‘વ્યાકરણ વિહાર’ એ શ્રી બિપિનભાઈની રસ અને દષ્ટિપૂર્વક કરેલી જહેમતનો પરિપાક છે.

ગુજરાતી વ્યાકરણ ભણનારા અને ભણાવનારા બંનેને કેટલીક વિગતો ‘હાથવગી’ મુકી આપનારું આ પુસ્તક છે.

ભાષા - સાહિત્ય અને વ્યાકરણ વિષય તરફ એમની વિશેષ રસ-પક્ષપાત-સભર કાર્ય-દષ્ટિ મને હંમેશા દષ્ટિગોચર થતી રહી છે.

પુસ્તકમાં રજૂ કરવાની કોઈ વાત-વિગત નિજી સમજ - તર્ક - વિચારના જળમાં ઝબકોળ્યાં પછી જ કાગળ-પટે મૂકવાની ખેવના મને એમનામાં કાયમ દેખાતી રહી છે.

એક નાનકડી વાત - વિગત માટે જ્યારે - જેટલા - જેને ફોન કે સંપર્ક કરવા પડે તેટલી પૂરી જહેમત કરવાની તેમની કર્મઠતા રહી છે. સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાના ઉમેદવારો ઉપરાંત ભાષાના શિક્ષકો અને ભાષામાં રસ ધરાવતા સૌ કોઈ માટે ભાષા, વ્યાકરણ અને વિશાળ શબ્દ ભંડોળ ઉપરાંત અન્ય માહિતી સાથેનું આ પુસ્તક ખૂબ જ ઉપયોગી બની રહેશે તેવો વિશ્વાસ હું વ્યક્ત કરું છું.

એમનાં રસ-રુચિ-ચોકસાઈ-ખેવના આ ક્ષેત્રને નિત્ય દીપ્તિમંત બનાવતી રહેશે એવી શ્રદ્ધા-આશા સાથે એમના આ કાર્ય માટે હું મારો આનંદ પ્રગટ કરું છું.

શ્રી બળવંતભાઈ તેજાપાલી

- ભાષા સાહિત્ય અને વ્યાકરણના અભ્યાસુ શિક્ષક
- સી.આર.સી. કો-ઓર્ડિનેટર
- ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના ભાષાપિદ
- શ્રેષ્ઠ શિક્ષક એવોર્ડ વિજેતા

માણસના જીવનમાં પુસ્તકનું મૂલ્ય રત્ન કરતાં પણ અધિક હોય છે. જેની પાસે પુસ્તક હોય તેઓ ક્યારેય એકલા હોતા નથી. સાંપ્રત સમયમાં સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા ક્ષેત્રે ઘણા બધા વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. આ વિવિધ પરીક્ષાઓમાં ઘણા બધા વિષયોની તૈયારી કરવી પડે છે. ત્યારે ગુજરાતી “માતૃભાષા”ની તૈયારી કરવા માટે સંપાદકશ્રી બિપિન ત્રિવેદીસાહેબે ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓને તૈયારી કરવામાં ખૂબ જ મદદરૂપ બને એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરીને સરકારી નોકરી સુધી પહોંચાડ્યા છે ગુજરાતી “સાહિત્ય સંગમ” જેવી રીતે સાહિત્યનો દરિયો કહી શકાય એવું જ ઉત્તમ ગુણવત્તા સભર આ ગુજરાતી “વ્યાકરણ વિહાર”નું પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને તલસ્પર્શી જ્ઞાન આપે એવો અખૂટ ભંડાર છે. આ પુસ્તકમાં સાંપ્રત સમયના પાઠ્યપુસ્તક આધારિત વિષયવસ્તુને પણ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. પૂર્વે પુછાયેલા પ્રશ્નો, મોડેલ પેપર, મુદ્દાને આધારે પ્રેક્ટિસ માટેના સ્વમૂલ્યાંકનના પ્રશ્નો તેમજ પ્રેરણાત્મક સુવિચારોથી ભરપૂર છે. આવનાર કોઈપણ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષામાં ગુજરાતી વ્યાકરણની તૈયારી માટે ઉમેદવારોને ખૂબજ ઉપયોગી નીવડે તેમજ ગુજરાતી માતૃભાષાના અખૂટ ખજાનાને અમર રાખતાં આ પુસ્તકને નવી આવૃત્તિ દરેક વિદ્યાર્થીને ખૂબ જ ઉપયોગી થશે એવા શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ સાથે બિપિન ત્રિવેદીસાહેબને મારાં વંદન સાથે અભિનંદન...

શ્રી દેવશીભાઈ મોઢવાડિયા

માતૃભાષા પ્રેમી અને
માતૃભાષાના ઉત્તમ માર્ગદર્શક
રાજકોટ

પુસ્તકની વિશેષતાઓ

- ભાષાના ઉદ્ભવથી લઈને પાયાના ખ્યાલોનું ઊંડાણપૂર્વક સ્પષ્ટીકરણ
- વ્યાકરણના તમામ મુદ્દાઓ અને તેમાં પાઠ્યપુસ્તકોના ઉદાહરણનો સમાવેશ.
- જૂનાં—નવાં તેમજ દ્વિતીયભાષાનાં મળીને કુલ ૧૮ જેટલાં પાઠ્યપુસ્તકો, ભાષા નિયામક કચેરીનાં પુસ્તકો અને યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડનાં પુસ્તકો પર આધારિત ૧૪૦ પેજનું વિશાળ શબ્દભંડોળ.
- પાઠ્યપુસ્તકમાં રહેલ ક્ષતિઓનો નિર્દેશ અને જરૂરી સ્પષ્ટતા.
- અગાઉની પરીક્ષામાં પુછાયેલા અને દરેક પ્રકરણને અંતે ખરા અર્થમાં મૂલ્યાંકન કરનારા પ્રશ્નો.
- ગદ્યાર્થગ્રહણ જેવા અગત્યના મુદ્દાઓનો સમાવેશ.

અનુક્રમણિકા

વિભાગ	ક્રમ નંબર	પ્રકરણનું નામ	પેજ નંબર
ભાષા	૧	ભાષા એટલે શું ?, લક્ષણો, મહત્વ, કાર્યો	૧
		લિપી એટલે શું ? (લિપિ)	૨
		ગુજરાતી ભાષાનો ઉદભવ	૨
		માન્યભાષા અને બોલી	૩
		ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દભંડોળ, મહત્વના પુસ્તકો, ભાષા વિશે થોડું જાણીએ.	૫
વ્યાકરણ	૨	ધ્વનિ, સ્વર, વ્યંજન, જોડાક્ષર, સ્વરયુક્ત મૂળાક્ષર, ધ્વનિ વર્ગીકરણ	૧૫
	૩	શબ્દકોશ અને શબ્દોની ગોઠવણી	૨૪
	૪	સંધિ અને તેના પ્રકારો	૩૦
	૫	અલંકાર	૪૯
	૬	છંદ	૬૩
	૭	સમાસ	૭૯
	૮	સંજ્ઞા	૯૮
	૯	સર્વનામ	૧૦૪
	૧૦	વિશેષણ	૧૦૮
	૧૧	ક્રિયા-વિશેષણ	૧૧૭
	૧૨	કૃદંત	૧૨૨
	૧૩	નિપાત	૧૨૮
	૧૪	વિભક્તિ વ્યવસ્થા	૧૩૨
	૧૫	વાક્ય અને તેના પ્રકારો	૧૩૭
	૧૬	વાક્યશુદ્ધિ, અનુસ્વાર અને વાક્યશુદ્ધિ	૧૫૭
	૧૭	જોડણી	૧૭૬
	૧૮	વિરામચિહ્નો	૧૯૬
	૧૯	પ્રત્યય	૨૦૭
	૨૦	સૂચના પ્રમાણે જવાબ આપો	૨૧૦
	૨૧	અન્ય પ્રકરણો, ક્રિયાપદના પ્રકારો	૨૧૨
		ક્રિયાપદના કાળ	૨૧૩
		ગુજરાતી ભાષામાં લિંગ વ્યવસ્થા	૨૧૫
		ગુજરાતી ભાષામાં વચન વ્યવસ્થા	૨૧૬
		અવ્યય અને તેના પ્રકાર, સંયોજક/ઉભાયન્વયીઓ	૨૧૭
		નામયોગી અવ્યયો	૨૧૮
		કેવળપ્રયોગી અવ્યય	૨૧૯
		ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય, અનુગો	૨૨૦
		દ્વિરુક્ત અને રવાનુકારી શબ્દપ્રયોગો	૨૨૧
		જંકચર, પ્લુતિ, સ્વરભાર અને કાકુ	૨૨૩
શબ્દભંડોળ	૨૨	સમાનાર્થી શબ્દો, અનેકાર્થી શબ્દો	૨૨૯
	૨૩	વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો	૨૫૫
	૨૪	અપરિચિત શબ્દો	૨૬૫
	૨૫	તળપદા શબ્દો	૨૮૫
	૨૬	શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ	૨૯૯
	૨૭	રૂઢિપ્રયોગ	૩૨૯
	૨૮	કહેવત	૩૪૮
પ્રશ્નો	૨૯	ગદ્યાર્થગ્રહણ	૩૭૧
	૩૦	મોડેલ પેપર	૩૭૫

પ્રકરણ-૧ આધારિત પ્રશ્નો

- (૧) ભાષાનો ઉપયોગ જણાવો.
 (A) અર્થગ્રહણ માટે (B) વિચારોની અભિવ્યક્તિ માટે
 (C) સામાજિક વ્યવહાર માટે (D) આપેલ તમામ માટે
- (૨) અશોકના શિલાલેખો ..... લિપિમાં લખાયેલા છે.
 (A) દેવનાગરી (B) ખરોષ્ટી (C) બ્રાહ્મી (D) ગુપ્ત
- (૩) આપણી ગુજરાતી ભાષા કઈ લિપિમાં લખાય છે?
 (A) ગુજરાતી (B) દેવનાગરી (C) સંસ્કૃત (D) બ્રાહ્મી
- (૪) ગુજરાતી લિપિમાં લખાયેલ સૌપ્રથમ પુસ્તક (વાચનમાળા) માટે યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરો.
 (A) ગુજરાતી વાચનમાળા (B) હોપવાચન માળા
 (C) લિપિ માર્ગદર્શિકા (D) A અને B બંને
- (૫) ગુજરાતમાં બોલાતી કઈ બોલીમાં મૂર્ધન્યને બદલે દંત્ય વ્યંજનો વપરાય છે?
 (A) ગોહિલવાડી (B) હાલારી (C) સુરતી (D) સોરઠી
- (૬) ગુજરાતી, હિન્દી, કાશ્મીરી, પંજાબી વગેરે ભાષાઓ માટે ..... શબ્દ વાપરી શકાય.
 (A) સમાન લિપિ ધરાવતી ભાષા (B) ભગિની ભાષા
 (C) નાગરી ભાષા (D) વિદેશી ભાષા
- (૭) ગુજરાતી ભાષાને ‘ગુર્જર ભાષા’ અને ‘અપભ્રંશ ભાષા’ તરીકે ઓળખાવનાર સાહિત્યકાર ..... હતા.
 (A) પ્રેમાનંદ (B) નર્મદ (C) ઉમાશંકર જોષી (D) ભાલણ
- (૮) ‘ગુજરાતી ભાષા’ એવો સૌપ્રથમ શબ્દ પ્રયોગ કરનાર સાહિત્યકારનું નામ જણાવો.
 (A) નર્મદ (B) પ્રેમાનંદ (C) અખો (D) હેમચન્દ્રાચાર્ય
- (૯) નીચેના પ્રશ્નોની યોગ્ય જોડી ગોઠવો.
 (૧) ગુજરાતની માન્ય ભાષા (A) ઝાલાવાડી બોલી
 (૨) સુરેન્દ્રનગર પંથક (B) ઉત્તર ગુજરાત
 (૩) સૌરાષ્ટ્રી બોલી (C) ગુજરાતી
 (૪) પટ્ટણી બોલી (D) ગગો
 (A) ૧-A, ૨-B, ૩-C, ૪-D
 (B) ૧-B, ૨-A, ૩-C, ૪-D
 (C) ૧-C, ૨-A, ૩-B, ૪-D
 (D) ૧-C, ૨-A, ૩-D, ૪-B
- (૧૦) ‘આફા’ અને ‘તીફા’ તળપદા શબ્દો ..... બોલીના છે.
 (A) સોરઠી (B) ચરોતરી (C) સુરતી (D) કચ્છી
- (૧૧) નીચેના તળપદા શબ્દોના અર્થ માટે યોગ્ય જોડી ગોઠવો.
 (૧) બી (A) પકડવું (૨) ઘોડે (B) ગોદડી (૩) ઝાલવું (C) પણ (૪) ધાગડી (D) જેમ
 (A) ૧-C, ૨-D, ૩-A, ૪-B
 (B) ૧-B, ૨-C, ૩-A, ૪-D
 (C) ૧-C, ૨-A, ૩-B, ૪-D
 (D) ૧-A, ૨-B, ૩-C, ૪-D
- (૧૨) ગિરા, કર્ણ, ઓઘ – આ શબ્દો માટે તમે નીચેનામાંથી કયો વિકલ્પ પસંદ કરશો.
 (A) તત્સમ શબ્દો (B) તદ્ભવ શબ્દો (C) દેશ્ય શબ્દો (D) પરપ્રાંતીય શબ્દો
- (૧૩) ‘કાષ્ઠિક’ તત્સમ શબ્દ પરથી બનેલા તદ્ભવ શબ્દને શોધો.
 (A) કષ્ટ આપનાર (B) કઠિયારો (C) મજબૂત (D) કઠોર
- (૧૪) નિમણૂક, વાટાઘાટ, નિદાન – આ શબ્દો ..... ભાષાના છે.
 (A) બંગાળી (B) તેલુગુ (C) મરાઠી (D) ગુજરાતી
- (૧૫) ‘ટેલિફોન’ શબ્દ કેવો ગણાય?
 (A) તત્સમ (B) તદ્ભવ (C) અંગ્રેજી (D) પોર્ટુગીઝ
- (૧૬) ‘તોખાર’ શબ્દનો અર્થ જણાવો.
 (A) તોરણ (B) ઘોડો (C) પડકાર (D) પાળિયો
- (૧૭) નીચેના શબ્દોના અર્થો માટેનો યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરો.
 (૧) ગર્દભ (A) શિયાળ (૨) વત્સ (B) સાંધો (૩) સંધિ (C) વાછરડું (૪) શૃગાલ (D) ગધેડો
 (A) ૧-A, ૨-B, ૩-C, ૪-D
 (B) ૧-D, ૨-C, ૩-B, ૪-A
 (C) ૧-A, ૨-C, ૩-B, ૪-D
 (D) ૧-D, ૨-C, ૩-A, ૪-B
- (૧૮) ‘મકર’ શબ્દનો અર્થ હોય તેવો વિકલ્પ પસંદ કરો.
 (A) મદદ (B) મગર (C) દસમી રાશિ (D) B, C બંને
- (૧૯) કપ્તાન, મેજ, પિસ્તોલ વગેરે કઈ ભાષાના શબ્દો છે?
 (A) અંગ્રેજી (B) પોર્ટુગીઝ (C) ફારસી (D) અરબી
- (૨૦) નીચેના શબ્દો બાબતે યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરો.
 (૧) આરજૂ, ખૂબ (A) બંગાળી (૨) ટ્રેજેડી, નૉવેલ (B) ફારસી (૩) ઈશક, અફવા (C) અરબી (૪) બાબુ, મહાશય (D) અંગ્રેજી
 (A) ૧-A, ૨-B, ૩-C, ૪-D
 (B) ૧-B, ૨-A, ૩-C, ૪-D
 (C) ૧-B, ૨-D, ૩-C, ૪-A
 (D) ૧-A, ૨-B, ૩-D, ૪-C

જવાબો :-

- (1) D, (2) C, (3) A, (4) D, (5) C, (6) B, (7) D, (8) B, (9) D, (10) C, (11) A, (12) A, (13) B, (14) C, (15) C, (16) B, (17) B, (18) D, (19) B, (20) C

❖ વર્ગીય વ્યંજન / સ્પર્શ વ્યંજન :-

→ ક થી મ સુધીના ૨૫ વ્યંજનોનું જુદા જુદા પાંચ વર્ગોમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું હોવાથી તેને વર્ગીય વ્યંજન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને તેના ઉચ્ચાર વખતે મુખવિવરના જુદા જુદા ભાગો સાથે જીભનો સ્પર્શ થાય છે, તેથી સ્પર્શ વ્યંજન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને સ્પર્શ સ્ફોટક વ્યંજનો પણ કહી શકાય. આ વ્યંજનો નીચે પ્રમાણે છે :

વર્ગ	વ્યંજન	પ્રકાર	અનુનાસિકના ઉદાહરણ	સ્થાન
ક	ક ખ ગ ઘ ઙ	કંઠ્ય	ગંગા, પંકજ, રંક, અંગ, શંકર	કંઠમાંથી બોલાય છે.
ચ	ચ છ જ ઝ ઞ	તાલવ્ય	કુંજ, કિંજલ, સિંચાઈ, પંચાયત, મંછા	જીભ તાળવાને સ્પર્શે છે.
ટ	ટ ઠ ડ ઢ ણ	મૂર્ધન્ય	પિંડ, દંડ, મંડપ, કંટક, બહાંડ	જીભ મૂર્ધાને સ્પર્શે છે.
ત	ત થ દ ધ ન	દંત્ય	બિંદુ, મંત્ર, બંદર, અંદર, વંદન	જીભ દાંતને સ્પર્શે છે.
પ	પ ફ બ ભ મ	ઓષ્ઠ્ય	અંબા, મુંબઈ, સંપ, અંબર, બિંબ	બંને હોઠ ભેગા થાય છે.

અનુનાસિક

નોંધ : મૂર્ધન્ય વ્યંજનો વત્સ્ય વ્યંજન તરીકે પણ ઓળખાય છે.

❖ અવર્ગીય / અસ્પર્શ / આછા સ્પર્શવાળા વ્યંજનો :-

→ ઉપરના ૨૫ સિવાયના બાકીના ૯ વ્યંજનો અવર્ગીય વ્યંજનો છે. આ વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર કરતી વખતે જીભ ઉચ્ચાર સ્થાનોને બરાબર સ્પર્શ કરતી નથી તેથી અસ્પર્શવાળા વ્યંજનો કહેવાય છે. અથવા તો આછો સ્પર્શ થાય છે. તેથી આછા સ્પર્શવાળા વ્યંજનો કહેવાય છે. આ વ્યંજનોનું ક્રમશઃ વર્ગીકરણ થઈ શકતું નથી તેથી તેને અવર્ગીય વ્યંજન પણ કહે છે, જે નીચે પ્રમાણે છે :

વ્યંજન	પ્રકાર
ય, શ	તાલવ્ય
ર, ષ, ળ	મૂર્ધન્ય (વત્સ્ય)
લ, સ	દંત્ય
વ	દંત્યોષ્ઠ્ય
હ	કંઠ્ય

→ ગુજરાતી ભાષાના કુલ ૩૪ વ્યંજનો નીચે પ્રમાણે છે, જેના પરથી વ્યંજનક્રમ નક્કી થઈ શકશે.

ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ
ચ	છ	જ	ઝ	ઞ
ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ
ત	થ	દ	ધ	ન
પ	ફ	બ	ભ	મ
ય	ર	લ	વ	શ
ષ	સ	હ	ળ	

→ વ્યંજનના ઉચ્ચારણ વખતે હવાનાં પ્રમાણને લઈને વ્યંજનના બે પ્રકારો પાડવામાં આવે છે.

- (૧) **અલ્પપ્રાણ વ્યંજન :** જે વ્યંજનોના ઉચ્ચારણ વખતે ઓછી હવાની જરૂર પડે તેને અલ્પપ્રાણ વ્યંજન કહેવાય છે. અલ્પપ્રાણ વ્યંજનો આ મુજબ છે : ક, ચ, ટ, ત, પ, ગ, જ, ડ, ઢ, બ, ફ, ઝ, ળ, ન, મ, ય, ર, વ, ળ, લ
- (૨) **મહાપ્રાણ વ્યંજન :** જે વ્યંજનોના ઉચ્ચારણ વખતે વધારે હવાની જરૂર પડે તેને મહાપ્રાણ વ્યંજન કહે છે. મહાપ્રાણ વ્યંજનો આ મુજબ છે : ખ, છ, ઝ, થ, ફ, ઘ, ઞ, ઢ, ધ, ભ, શ, ષ, સ, હ

– વ્યંજનોના ઉચ્ચારણ વખતે નાદતંત્રીમાં ઉત્પન્ન થતાં કંપનને આધારે બે પ્રકાર પડે છે :

- (૧) **ઘોષ વ્યંજન :** જે વ્યંજનોના ઉચ્ચારણ વખતે હવા નાદતંત્રીઓને કંપાવીને પસાર થાય છે અને કોમળ અવાજ નીકળે તેવા વ્યંજનોને ઘોષ વ્યંજન કહે છે. ઘોષ વ્યંજનો આ મુજબ છે : ગ, ઘ, ફ, જ, ઝ, ઞ, ડ, ઢ, ણ, દ, ધ, ન, બ, ભ, મ, ય, ર, લ, વ, હ, ળ

નોંધ : સ્વર બધા ઘોષ વ્યંજન ગણાય છે.

- (૨) **અઘોષ વ્યંજન :** જે વ્યંજનોના ઉચ્ચારણમાં હવા નાદતંત્રીઓને કંપાવ્યા વિના પસાર થાય અને કઠોર અવાજ નીકળે તેવા વ્યંજનોને અઘોષ વ્યંજન કહે છે. અઘોષ વ્યંજનો આ પ્રમાણે છે : ક, ખ, ચ, છ, ટ, ઠ, ત, થ, પ, ફ, શ, ષ, સ

→ અલ્પપ્રાણ, મહાપ્રાણ અને ઘોષ અઘોષને સમજવામાં નીચેનો કોઠો ઉપયોગી થશે.

વ્યંજનના અન્ય ભેદકથર્મો

વર્ગીય વ્યંજન		અવર્ગીય વ્યંજન				
અલ્પ	મહા	અલ્પ	મહા	અલ્પ	અલ્પપ્રાણ : ય, ર, લ, વ, ળ મહાપ્રાણ : શ, ષ, સ, હ ઘોષ : ર, ય, લ, વ, ળ, હ અઘોષ : શ, ષ, હ	
ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ		
ચ	છ	જ	ઝ	ઞ		
ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ		
ત	થ	પ	ધ	ન		
પ	ફ	બ	ભ	મ		

અઘોષ

ઘોષ

- ❖ **અર્ધવ્યંજન :** ઘણીવાર ભાષામાં સ્વર સાથે ભળ્યા વગરનો વ્યંજન વપરાય છે. આ વ્યંજનને અર્ધવ્યંજન કહેવાય છે. આવા વ્યંજનો ‘ખોડો વ્યંજન’ અથવા ‘હલન્ત વ્યંજન’ના નામથી પણ ઓળખાય છે.
ઉદા., અર્થાત્, વિધિવત્, કમલવત્
- ❖ **અર્ધસ્વર** કેટલાક વ્યંજનો એવા છે કે તેમના ઉચ્ચારણમાં તેમની જગ્યાએ સ્વરનો ઉપયોગ થાય છે. આવા વ્યંજનોને અર્ધસ્વર કહેવાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં ય, વ, હ એ ત્રણ અર્ધસ્વરો છે. તે અંતઃસ્થ વર્ણ તરીકે પણ ઓળખાય છે. સાર્થ જોડણીકોશમાં ય, વ, હ, ર આ ચારે અર્ધસ્વરો છે.
ઉદા., ય – પયસો – પઈસો, વ – ગાવ – ગાઉ, હ – ટહુકો – ટઉકો.
નોંધ : સાર્થકોશમાં ર ને પણ અર્ધસ્વર તરીકે સ્વીકારાયો છે.
- ❖ **ગ્લોટલ સ્ટોપ :** નાદતંત્રીઓ સજજડ બંધ હોય અને તે સમય બહાર આવતી હવા તે ક્ષણ પુરતી સંપૂર્ણપણે અવરોધાયને એકદમ નાદતંત્રીઓ છૂટી પડતા હવા ઘસારા સાથે બહાર આવે ત્યારે હંઅ (વાર્તામાં આપણે હોકારો ભણીએ છીએ તે) એવો અવાજ-ધ્વનિ થાય છે. તેને ગ્લોટલ સ્ટોપ (શ્વાસતંત્ર ખોલવાથી યા બંધ કરવાથી ઉત્પન્ન થતો ધ્વનિ) કહેવાય છે.
- ❖ **પાર્શ્વિક વ્યંજન :** જે ધ્વનિનાં ઉચ્ચારણ વખતે જીભની બંને બાજુએથી હવા પસાર થાય તે ધ્વનિને પાર્શ્વિક વ્યંજન કહેવાય છે. આ ધ્વનિઓના ઉચ્ચારણ વખતે જીભ તાળવાને અડકે છે અને તેથી રોકાયેલી હવા જીભની બંને બાજુએથી પસાર થાય છે. લ અને ળ પાર્શ્વિક ધ્વનિઓ છે. લ ના ઉચ્ચારણ વખતે જીભનો આકાર ઊંઘા નળિયા જેવો થાય છે. સાર્થ જોડણીકોશ લ, ળ બંને પાર્શ્વિક વ્યંજન દર્શાવ્યા છે. જ્યારે પાઠ્યપુસ્તકમાં માત્ર લ દર્શાવાયો છે.
- ❖ **થડકારવાળો/પ્રતિવેષિત ધ્વનિ :** જે વ્યંજનના ઉચ્ચારણ વખતે જીભનું ટેરવું પેઢાંના ઉપલા ભાગ પાસે જઈને થડકો ખાય છે અને જીભ વળાંક અનુભવે છે તેવા વ્યંજનને થળકારવાળો કે પ્રતિવેષિત વ્યંજન કહે છે.
- ❖ **અનુનાસિક વ્યંજન :** જે વ્યંજનોના ઉચ્ચારણ વખતે હવા મુખપથ અને નાસિકપથ (મુખ અને નાક) બંનેમાંથી પસાર થાય તેવા વ્યંજનને અનુનાસિક વ્યંજન કહેવાય છે. ઙ, ઞ, ણ, ન, મ એ પાંચ ગુજરાતી ભાષાના અનુનાસિકો છે. તેને નાસિક્ય કે સાનુનાસિક તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ણ, ન, મ આ પૂર્ણ સ્વતંત્ર અનુનાસિકો છે.
- ❖ **નિરનુનાસિક વ્યંજન :** જે વ્યંજનોના ઉચ્ચારણ વખતે હવા માત્ર મુખપથમાંથી પસાર થાય તેવા ધ્વનિઓને નિરનુનાસિક વ્યંજન કહેવાય છે. ઉપર દર્શાવેલા પાંચ અનુનાસિક સિવાયના ૨૯ વ્યંજનો નિરનુનાસિક વ્યંજન ગણાય છે.
- ❖ **પ્રકંપી વ્યંજન :** જે વ્યંજનના ઉચ્ચારણ વખતે જીભમાં કંપ ઉત્પન્ન થાય તેવા વ્યંજનને પ્રકંપી ધ્વનિ (વ્યંજન) કહેવાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં ર પ્રકંપી વ્યંજન છે. આ વ્યંજનને ટકોરાવાળો વ્યંજન પણ કહેવામાં આવે છે.
- ❖ **સંઘર્ષી વ્યંજન / ઉષ્માક્ષર :** સંઘર્ષી વ્યંજન/ઉષ્માક્ષર – જે વ્યંજનના ઉચ્ચારણ વખતે મુખમાંથી થોડી ઉષ્માસભર હવા બહાર નીકળે અને હવાનો દાંત સાથે સંઘર્ષ થાય તેવા વ્યંજનને સંઘર્ષી વ્યંજન અથવા ઉષ્માક્ષર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શ, ષ, સ, હ આ ચાર સંઘર્ષી વ્યંજન અથવા ઉષ્માક્ષર ગણાય છે. આ વર્ણોના ઉચ્ચાર વખતે જીભનો આકાર અર્ધચંદ્ર જેવો થાય છે.
- ❖ **મર્મર વ્યંજન :** ઉચ્ચાર વખતે નાદતંત્રી વચ્ચે થોડી જગ્યા રહેવાથી તેમાં ઝીણો ઝીણો કંપ ઉત્પન્ન થાય અને હવા નાદતંત્રી સાથે ઘસાવાથી જે ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય તેને મર્મર વ્યંજન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાષામાં હ મર્મર વ્યંજન છે.
- ❖ **ફુસફુસાહટવાળા ધ્વનિઓ :** નાદતંત્રીઓ હવાને સંપૂર્ણપણે અવરોધે, નાદતંત્રીઓની બંને બાજુથી છિદ્રોમાંથી હવા ઘસાઈને પસાર થાય છે – સ્વાભાવિક છે કે નાદતંત્રીઓ બંધ છે તેથી કંપ નહીં. ત્યારે જે અઘોષ ધ્વનિ થાય તેને ફુસફુસાહટવાળા ધ્વનિ તરીકે ઓળખીએ છીએ. આપણે વર્ગમાં ખાનગી વાત કરતી વખતે બીજા સાંભળે નહીં એ રીતે સાદ બેસાડી દઈ બોલીએ છીએ તે આ પ્રકારના ધ્વનિઓ છે.

❖ છંદ એટલે શું? :-

- છંદ શબ્દના કોશગત અર્થ : અક્ષર કે માત્રાના મેળ-નિયમથી બનેલી કવિતા, વૃત્ત, લત, વ્યસન, અમૂક જાતની ચૂડીઓ, વાસણ ઉપરનો ડાઘ.
- છંદ માટે સંસ્કૃતમાં 'વૃત્ત' શબ્દ વપરાય છે. વૃત્ત એટલે ફરીફરીને આવેલું. પુનરાવર્તન એ છંદનો પ્રાણ છે. અવાજનો અમુક ઘટક ફરીફરીને આવ્યા કરે, પુનરાવર્તન પામ્યા કરે તે છંદ. છંદનો લાક્ષણિક અર્થ 'આવર્તન' થાય છે. છંદમાં લઘુ-ગુરુની માત્રાના આવર્તન દ્વારા જુદી જુદી લયભાત ઉપસાવવામાં આવે છે તે લયભાત એટલે છંદ.

❖ વ્યાખ્યા :-

- “પંક્તિમાં મધુરતા ઉત્પન્ન કરવા માટે અક્ષરોની ચોક્કસ પ્રકારની ગોઠવણી કરવામાં આવે છે. આ ગોઠવણી એટલે છંદ.”
- “છંદ એટલે અક્ષરના ઉચ્ચારણમાંથી જન્મતો માપથી સિદ્ધ સુમેળવાળી વાણીનો આકાર” – રા.વિ.પાઠક
- અમુક વર્ણ એકમોની નિયત કાલાન્તરવાળી ગોઠવણીથી થયેલું માપ એટલે છંદ- હરિવલ્લભ ભાયાણી
- છંદના ઉપયોગથી રચાયેલી કૃતિને છંદોબદ્ધ (છંદસ) કૃતિ કહેવાય છે.
- જેમાં છંદ ન હોય તેવી કૃતિને અછંદસ કૃતિ કહેવાય છે.
- કાવ્યમાં છંદ આવશ્યક છે પણ અનિવાર્ય નથી.
- છંદ પોતે કાવ્ય નથી. કાવ્યના પ્રગટીકરણ માટે છંદ એક સાધનમાત્ર છે.
- છંદ કવિતાનું માપ છે. અંગ્રેજીમાં તેને મીટર કહે છે. છંદની સાથે સ્વરભાર (અક્ષરોનું ટૂંકું ઉચ્ચારણ અને લાંબું ઉચ્ચારણ) અને અક્ષરોની ગણતરી જોડાયેલા છે.
- છંદ કાવ્યનું બાહ્ય સ્વરૂપ છે. કવિતાનો સ્વભાવ જ છંદમાં લયયુક્ત વહેવાનો છે. પ્રત્યેક છંદને એનું પોતાનું આગવું બંધારણ હોય છે. આ બંધારણને લીધે કાવ્યમાં લય જન્મે છે જે કાવ્યના ભાવકને આકર્ષે અને આનંદિત કરે છે.
- છંદ સંસ્કૃત ભાષાનો ખ્યાલ છે.
- સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાન આચાર્ય પિંગલે છંદસૂત્ર નામથી છંદની માહિતી આપતો ગ્રંથ આપ્યો હતો. તેથી છંદશાસ્ત્રને પિંગળશાસ્ત્ર નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે.
- ‘અનુષ્ટુપ’ છંદ અર્વાચીન સાહિત્યનો સૌપ્રથમ છંદ છે, જે વાલ્મીકિ ઋષિના મુખથી ઉચ્ચારાયો હતો.
- છંદ એ ભાષામાં ગણિતનો વિનિયોગ છે.
- ગુજરાતી ભાષામાં છંદ પર નીચેના સાહિત્યકારોએ પોતાનું બહુમૂલ્ય યોગદાન ગ્રંથો/પુસ્તકો દ્વારા આપ્યું છે.
- (૧) દલપતરામ – દલપતપિંગળ (૨) નર્મદ – પિંગળપ્રવેશ
- (૩) રા.વિ.પાઠક – બૃહદ્ પિંગળ (૪) રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે – રણપિંગળ (ભાગ-૧,૨,૩)
- સંસ્કૃત ભાષામાં ઘણા છંદ છે, જેમાંથી ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાક છંદોમાં સર્જન થયું છે. અહીં આપણે પાઠ્યપુસ્તક અને અગાઉના સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રોને ધ્યાનમાં રાખીને જરૂરી એવા તમામ છંદોનો અભ્યાસ કરીશું.

❖ છંદના પ્રકાર :-

છંદ એ સંસ્કૃતમાંથી ઉતરી આવેલો વિષય છે. તે પ્રમાણે છંદના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે.

- (૧) અક્ષરમેળ : આ પ્રકારના છંદોમાં કાવ્યની દરેક પંક્તિમાં અક્ષરોની સંખ્યા નક્કી હોય છે. આ ઉપરાંત તેમાં દરેક અક્ષર નું લઘુ-ગુરુ સ્થાન પણ નક્કી હોય છે. આ છંદને વર્ણમેળ છંદ પણ કહે છે.
  - (૨) સંખ્યામેળ : આ પ્રકારના છંદોમાં કાવ્યની દરેક પંક્તિમાં અક્ષરોની સંખ્યા નિશ્ચિત હોય છે. મનહર, વનવેલી, ધનાક્ષરી એ સંખ્યામેળ છંદો છે. મનહરમાં અક્ષરોની સંખ્યા નિશ્ચિત હોવાથી તે અક્ષરમેળ માં વ્યવસ્થા ખાતર સમાવાયો છે.
  - (૩) માત્રામેળ : આ પ્રકારના છંદોમાં કાવ્યની દરેક પંક્તિની કુલ માત્રાઓ નક્કી હોય છે. આ છંદમાં દરેક પંક્તિમાં અક્ષરોની સંખ્યા એક સરખી ન હોય, પણ માત્રાની સંખ્યા એક સરખી હોય છે. અક્ષરોની સંખ્યા બાબતે કોઈ નિયમ હોતો નથી.
  - (૪) લયમેળ : આ પ્રકારના છંદમાં કેવળ લયનું જ મહત્વ હોય છે. અક્ષરસંખ્યા, માત્રાસંખ્યા અને અક્ષરનું લઘુ-ગુરુ સ્વરૂપ એવું કંઈ જ નક્કી હોતું નથી.
- નોંધ : ગુજરાતીમાં પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ બે છંદોનો અભ્યાસ કરવાનો થાય છે. જૂના પાઠ્યપુસ્તકમાં કુલ ત્રણ પ્રકારો દર્શાવાયા છે. અને નવાં પાઠ્યપુસ્તકમાં કુલ બે પ્રકારોનો અભ્યાસ થયો છે.

❖ છંદ સમજવા માટે પાયાની બાબતો :—

- ▶ **લઘુ અક્ષર :** છંદશાસ્ત્રમાં ડ્રસ્વને લઘુઅક્ષર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
— અ, ઈ, ઉ, ઋ — આ ચાર સ્વરો અને તેનાથી બનતા અક્ષરો લઘુ અક્ષરો કહેવાય છે. — દા.ત., ક, નિ, ભુ, નૃ
— જોડાક્ષરમાં ડ્રસ્વ સ્વર રહેલો હોય તો તે લઘુઅક્ષર કહેવાય છે. દા.ત., ક્ષ, જ્ઞ, પ્ર, ય્, કિ, સ્પૃ, સ્મ વગેરે
— લઘુઅક્ષર માટે ‘U’ નિશાની અને ‘લ’ સંજ્ઞા વપરાય છે.
- ▶ **ગુરુ અક્ષર :** છંદશાસ્ત્રમાં દીર્ઘને ગુરુઅક્ષર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
— આ, ઈ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ — આ સાત સ્વરો અને તેનાથી બનતા અક્ષરો ગુરુ અક્ષરો કહેવાય છે.
દા.ત., જા, રી, ભૂ, દે, ભૈ, ખો, ગૌ
→ ગુરુઅક્ષર માટે ‘—’ નિશાની અને ‘ગા’ સંજ્ઞા વપરાય છે. (માત્રામેળ છંદમાં અનુકૂળતા ખાતર ગુરુ અક્ષર માટે દ્વા સંજ્ઞા વપરાય છે.)
- ▶ **યતિ :** યતિ એટલે એક પ્રકારનો વિરામ.
→ કાવ્યપંક્તિના ઉચ્ચારણમાં જ્યાં સ્વાભાવિક રીતે અટકવું પડે, તેને યતિ કહેવાય છે.
→ યતિના ઉપયોગથી પંક્તિના વિભાગો પડી જાય છે. ઉચ્ચારણ કરનારને વિરામ મળે છે અને છંદના લયની મધુરતા વધે છે.
ઉદા. રે પંખીડા ! સુખથી ચણજો, ગીત વા કાંઈ ગાજો (મંદાકાંતા)
→ મંદાકાંતા છંદમાં ચોથા અને દસમા અક્ષરે યતિ આવે છે.
→ યતિનું સ્થાન ન જળવાય તો યતિભંગ થયો કહેવાય. યતિના ઉપયોગથી પંક્તિના વિભાગ પડી જાય તેને યતિભંગ કહે છે.
- ▶ **અખંડ/અયતિક :** જે છંદમાં યતિ ન વપરાય તે છંદને અખંડ/અયતિક કહેવાય છે. દા.ત. ભુજંગી
- ▶ **સખંડ/સયતિક :** જે છંદમાં યતિ વપરાય તે છંદને સખંડ/સયતિક કહેવાય છે. દા.ત. પૃથ્વી, હરિણી, શિખરિણી, વસંતતિલકા વગેરે
- ▶ **ચરણ :** છંદના પૂરેપૂરા માપવાળી એક લીટીને ચરણ અથવા પદ કહેવામાં આવે છે.
→ સામાન્ય રીતે છંદમાં ચાર ચરણ હોય છે.
→ બધા જ છંદોમાં ચાર ચરણ આવે એવું બનતું નથી.
- ▶ **કડી કે શ્લોક :** ચાર ચરણની એક કડી કે શ્લોક બને છે. આ નિયમ ન જળવાય તો શ્લોકભંગ થયો કહેવાય.
- ▶ **શ્લોકભંગ :** સામાન્ય રીતે ચાર ચરણની એક કડી કે શ્લોક બને છે. ક્યારેક શ્લોક કે કડીમાં એક પંક્તિ વધારે કે ઓછી હોય છે. આ તૂટેલી પ્રણાલિકાને શ્લોકભંગ કહે છે.
- ▶ **તાલ :** માત્રામેળ છંદમાં અમુક માત્રા પછી ભાર આવે છે. તેને ‘તાલ’ કહે છે. માત્રામેળ છંદમાં યતિ કરતાં તાલનું મહત્ત્વ વધારે હોય છે. માત્રાને તાલ સાથે જોડવામાં આવે છે. વર્ણ લઘુ હોય તો એક તાલ અને ગુરુ હોય તો બે તાલ ગણાય છે.
- ▶ **માત્રા :** લઘુ-ગુરુ અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરવામાં જેટલો સમય જાય તેને માત્રા કહે છે.
→ લઘુ અક્ષરની ૧ માત્રા ગણાય છે, અને ‘લ’ સંજ્ઞા વપરાય છે.
→ ગુરુ અક્ષરની ૨ માત્રા ગણાય છે, અને ‘દ્વા’ સંજ્ઞા વપરાય છે.
→ જે માત્રામેળ છંદમાં ચારેય ચરણ સરખા હોય તેને **સમવૃત** છંદ કહે છે. અને જેના બબ્બે ચરણ સરખા હોય તેવા છંદને **અર્ધસમવૃત** કહે છે. ચોપાઈ, હરિગીત, સવૈયા સમવૃત છંદ છે. જ્યારે દોહરો અને સોરઠો અર્ધસમવૃત છંદ છે.
- ▶ **ગણ :** અક્ષરમેળ છંદમાં ત્રણ અક્ષરના સમૂહને ગણ કહેવાય છે. ગણની કુલ સંખ્યા **આઠ** છે.
→ લઘુ-ગુરુ અક્ષરના બનેલા જૂથને ગણ કહે છે. આ જૂથને **ત્રિક** પણ કહે છે.
- ▶ **શ્રુતિભંગ :** એક ગુરુ અક્ષરના સ્થાને બે લઘુ અક્ષરના પ્રયોગથી ઊભી થતી પરિસ્થિતિને **શ્રુતિભંગ** કહેવાય છે.

❖ લઘુ-ગુરુ અંગેના નિયમો/માત્રા અંગેના નિયમો :

- (૧) શબ્દમાં જોડાક્ષર આવવાને કારણે, જોડાક્ષરની આગળનો અક્ષર થડકારો અનુભવે તો તે લઘુ હોવા છતાં ગુરુ બને છે. આ અક્ષરની બે માત્રા ગણાય છે.

— આવા લઘુ અક્ષરને આપણે જોડાક્ષર સાથે બોલીએ છીએ.

ઉ.દા.	સત્ય	કૃત્ય	ઉચ્ચ	પથ્થર	શક્તિ	સહસ્ર	સાવિત્રી	નિષ્પાપ	મર્મ	શિક્ષા
	— U	— U	— U	— UU	— U	U—U	— — —	— — U	— U	— —
	૨ ૧	૨ ૧	૨ ૧	૨ ૧ ૧	૨ ૧	૧ ૨ ૧	૨ ૨ ૨	૨ ૨ ૧	૨ ૧	૨ ૨

(૮) અવ્યયીભાવ

- જે સમાસમાં એક પદ અવ્યય હોય અને તેની અસર સમગ્ર સમાસના પદ ઉપર થતી હોય તેવા સમાસને અવ્યયીભાવ સમાસ કહે છે.
- આ સમાસના બંને પદો મળીને બનતું સામાસિક પદ અવ્યય અથવા ક્રિયાવિશેષણ બની જાય છે.
- આ સમાસમાં યથા, પ્રતિ, આ, ઉપર, સહ, અધો, વગર જેવા અવ્યયો આવે છે. જેમાં વ્યય (ફેરફાર) થતો નથી. તેથી આ સમાસને અવ્યયીભાવ સમાસ કહેવાય છે.

નોંધ:— ગુજરાતી ભાષામાં અવ્યયીભાવ સમાસ અંગે દ્વિધા પ્રવર્તે છે. ધોરણ ૧૦ના અભ્યાસક્રમમાં પણ આ સમાસનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી. તેમ છતાં સંસ્કૃત ભાષાને આધારે નીચે મુજબના ઉદાહરણોને આ સમાસમાં સમાવી શકાય.

ઉદાહરણ :

યથાશક્તિ	યથામતિ	યથાગતિ	યથાપૂર્વ	યથાદૃષ્ટિ	યથાબુદ્ધિ	યથાવિધિ	યથેચ્છ	યથાયોગ્ય
પ્રતિમાસ	પ્રતિબિંબ	પ્રતિભાવ	પ્રતિધ્વનિ	પ્રત્યેક	પ્રતિદિન	પ્રતિનગર	પ્રતિક્ષણ	ઉપરવાડ
ઉપરવાસ	સહપરિવાર	સહાધ્યાય	સહચર્ય	સહપાઠી	અધોમુખ	આજીવન	સાનુકૂળ	સરોષ
સસ્મિત	આમરણ	દરરોજ	આબાલવૃદ્ધ					

નોંધ :— આ પુસ્તકના દરેક મુદ્દામાં ધો - ૬ થી ૧૨ના પાઠ્યપુસ્તકની વિગતોનો સમાવેશ કરવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન કર્યો છે. ક્યારેક પાઠ્યપુસ્તકમાં રહેલી સંદિગ્ધ વિગતોને પણ તમારી પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ પ્રમાણભૂત ગણીને મૂકવામાં આવી છે. જ્યાં સ્પષ્ટતાની જરૂર હોય ત્યાં સ્પષ્ટતા પણ કરવામાં આવી છે.

આટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખશો

- સમાસના મુદ્દાનો અભ્યાસ કરતી વખતે કેટલાક ઉદાહરણો એકથી વધારે સમાસના પ્રકારોમાં આવી શકે તેવું તમે અનુભવતા હશો. કેટલાક ઉદાહરણો એવા હોય છે જેમાં મૂળવણ થતી હોય છે. ખાસ કરીને કર્મધારય અને બહુવ્રીહિ સમાસને ઓળખવામાં સૌથી વધારે મુશ્કેલી પડતી હોય છે. ત્યારે નીચેની બાબત તમને ઉપયોગી થશે, જે પાઠ્યપુસ્તક અને વ્યાકરણના સંદર્ભગ્રંથોને આધારે મૂકેલ છે.
- સમાસનું ઉદાહરણ તમારી સામે આવે અને ઓળખવામાં મુશ્કેલી પડે ત્યારે એ સમાસના મુખ્ય પ્રકારો (સર્વપદપ્રધાન, એકપદપ્રધાન, અન્યપદપ્રધાન) માંથી શેમાં સમાવેશ પામશે એ બરાબર વિચારી લેવું એટલે તમને સમાસને ઓળખવામાં સરળતા રહેશે.
- ઘણીવાર શબ્દ વાક્યમાં પ્રયોજાય ત્યારે તે કઈ રીતે વપરાયો છે તેને આધારે સમાસના પ્રકારનો નિર્ણય કરી શકાય છે.

— અર્જુનના મહાબાહુ સામાન્ય લૂંટારુઓ પાસે કામ ન આવ્યા.

આ વાક્યમાં ‘મહાબાહુ’ શબ્દમાંથી ‘મહા’ કાઢી નાખો તો ‘બાહુ’ શબ્દના આધારે અર્જુનના બાહુ સામાન્ય લૂંટારુઓ પાસે કામ ન આવ્યા. એવું વાક્ય બોલી શકશો. અને એક પદ વાક્ય સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતું હોવાથી એકપદપ્રધાન સમાસ છે. એકપદ પ્રધાનમાં એક પદ મુખ્ય (બાહુ) તેના વિશેષણ તરીકે બીજું પદ (મહા) આવે છે. તેથી તે કર્મધારય સમાસ છે. હવે નીચેનું ઉદાહરણ જુઓ.

— મહાબાહુ અર્જુનને સામાન્ય લૂંટારુઓએ લૂંટ્યો.

આ વાક્યમાં મહા અર્જુનને સામાન્ય લૂંટારુઓએ લૂંટ્યો કે બાહુ અર્જુનને સામાન્ય લૂંટારુઓએ લૂંટ્યો એમ નહીં બોલી શકાય, કારણ કે બંને પદ મળીને બનેલું મહાબાહુ પદ અર્જુનના વિશેષણ તરીકે વપરાયું છે. તેને માત્ર અર્જુન નામના પદને આધારે રહેલું છે. તેને વાક્ય સાથે કોઈ સીધો સંબંધ નથી. મહાબાહુ શબ્દ કાઢી નાખો તો અર્જુનને સામાન્ય લૂંટારુઓએ લૂંટ્યો એવું વાક્ય તમે વાપરી શકો. આ વાક્યમાં મહાબાહુ શબ્દ આખા વાક્ય સાથે સંબંધ ધરાવવાના બદલે માત્ર અર્જુન નામના અન્ય પદ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેથી અન્યપદપ્રધાન સમાસ છે. અને વિગ્રહ કરીએ તો (જેના બાહુ મહાન છે તે) બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે. હવે તમને ઉપરની વિગત સમજાઈ હોય તો નીચેના ઉદાહરણ વાંચો ન સમજાઈ હોય તો પણ વાંચો સમજાઈ જશે.

- બાળકનો ખુશમિજાજ જોઈને મા હરખાઈ ઊઠી. (ખુશ એવો મિજાજ — કર્મધારય સમાસ)
ખુશમિજાજ બાળકને જોઈને મા હરખાઈ ઊઠી. (જેનો મિજાજ ખુશ છે તે — બહુવ્રીહિ સમાસ)
- મહાદેવના ત્રિનેત્ર જોઈને દાનવો ડરી ગયા. (ત્રણ નેત્રનો સમૂહ — દ્વિગુ સમાસ)
ત્રિનેત્ર મહાદેવને જોઈને દાનવો ડરી ગયા. (જેને ત્રણ નેત્ર છે તે — બહુવ્રીહિ સમાસ)
- પરીક્ષાને લીધે વિદ્યાર્થીઓ ચિંતાતુર હતા. (ચિંતાથી આતુર — તત્પુરુષ સમાસ)
તેની ચિંતાતુર નજર ચારેબાજુ ફરવા લાગી. (જે ચિંતાથી આતુર છે તે — બહુવ્રીહિ)
- તેઓ કુર્ણપ્રિય બોલતા હતા. (કર્ણને પ્રિય — તત્પુરુષ)
તેઓ કુર્ણપ્રિય સંગીત સાંભળતા હતા. (કર્ણને જે પ્રિય છે તે — બહુવ્રીહિ)

(૧૬) ફૂદડી : (*)

- આ ચિહ્નને તારક તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. લખાણમાં હવે તેનો ઉપયોગ પાદટીપ, આધારગ્રંથો વગેરેના નિર્દેશ માટે જ વપરાય છે.
- કોઈ વિધાન કે શબ્દ વિશે કોઈ સ્પષ્ટતા કરવાની હોય ત્યારે તે જગ્યાએ તથા જ્યાં સ્પષ્ટતા કરાઈ હોય ત્યાં ફૂદડી ચિહ્ન મુકાય છે. ક્યારેક ૧, ૨, ૩ જેવા અક્ષરો અથવા ×, ÷, + વગેરે જેવી નિશાનીઓ પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે.

ઉદા. — રામે અહલ્યાનો ઉદ્ધાર* કર્યો.

*રામ, લક્ષ્મણ અને વિશ્વામિત્ર ઋષિ તાડકાવધ પછી જનકપુર જતા હતા ત્યારે.

- ગુજરાતનો દરિયા કિનારો ઉમરગામ^૧ થી લખપત^૨ સુધી સોળસો કિલોમીટર લાંબો છે.

૧. વલસાડ જિલ્લો

૨. કચ્છ જિલ્લો

(૧૭) એજન ચિહ્ન : (")

- સમય અને મહેનત બચાવવા આ ચિહ્ન વપરાય છે. આ ચિહ્નનો અર્થ ‘અગાઉ કહ્યું / લખ્યું તે પ્રમાણે’, ‘અગાઉની જેમ જ’ એવો થાય છે.
- ઉપરની લખેલી વાત ફરીથી તેની નીચે લખવાની હોય ત્યારે આ ચિહ્ન વપરાય છે. તેનો અર્થ ‘ઉપર મુજબ’ એવો થાય.

ઉદા. — દવે કશ્યપ — તમારી સાથે રમેશભાઈ હશે.

- " રોહિત — તેઓની સાથે " હશે.

(૧૮) કાકપદ ચિહ્ન / ઘોડ / મોરપગલું : (^)

- લખાણમાં જ્યારે કોઈ શબ્દ કે અક્ષરો લખવાના રહી ગયા હોય ત્યારે આ ચિહ્ન મૂકી ખૂટતા અક્ષર કે શબ્દ લખવામાં આવે છે.

રાજધાની
ઉદા. — ભારત દેશની ^ દિલ્હી છે.

- ક
— મોરારિબાપુ રામ^થાના સારા વક્તા છે.

ભાષાની ભુલસુધાર—પૂર્વ વાચન માટેની નિશાનીઓ

ક્રમ	અર્થ	નિશાની
૧.	અક્ષર બદલીને મૂકો	/
૨.	અક્ષર ઉમેરો	h
૩.	અક્ષરો વચ્ચેની જગ્યા દૂર કરી લખાણ ભેગું લખો.	⌋
૪.	અક્ષરો કે શબ્દો અદલા બદલી કરો.	↔/ Trans
૫.	અવતરતણ ચિહ્ન મૂકો	“ ” / v. v,
૬.	લખાણ ડાબી બાજુ ખસેડો	{
૭.	લખાણ જમણી બાજુ ખસેડો	}
૮.	અક્ષર/શબ્દ નીચે ઊતરી ગયો છે તે ઉપર લો	┐
૯.	અક્ષર/શબ્દ ઉપર ચઢી ગયો છે તે નીચે લો	└
૧૦.	અલ્પવિરામ, અર્ધવિરામ, ગુરુવિરામ મૂકો	/, /; /:
૧૧.	જગ્યા ઘટાડો	<
૧૨.	અક્ષર રદ કરો	d < /
૧૩.	લીટીઓ સીધી કરો	=
૧૪.	અક્ષર રદ કરી લખાણ ભેગું કરો	(d) / ⊞

- લોચન : ચક્ષુ, આંખ, નયન, નેણ, દગ, નેત્ર, આંખ્ય, ઈક્ષણ, ચાક્ષુષ, અક્ષ, નેન, અક્ષિ
- અવાજ : રવ, ધ્વનિ, નિનાદ, શોર, ઘોંઘાટ, ઘોષ, સ્વર, બૂમ, વિરાવ, કલરવ, કલ્લોલ, સૂર, કંઠ, નાદ
- આકાશ : વ્યોમ, નભ, અંબર, આભ, ગગન, અંતરિક્ષ, અવકાશ, આસમાન, ગયણ, સુરપથ, વિતાન, નભસ્તલ, ફલક
- રજની : રાત, રાત્રિ, નિશ, નિશા, ક્ષપા, શર્વરી, યામિની, વિભાવરી, નિશીથ, ઘોરા, દોષા, ત્રિયામા, તમિન્ના
- સાગર : સમુદ્ર, ઉદધિ, રત્નાકર, અબ્ધિ, દરિયો, સમંદર, અંબોધિ, મહેરામણ, જલધિ, અર્ણવ, સિંધુ, અકૂપાર, મકરાકર, કુસ્તુભ, સાયર, જલનિધિ, દધિ, મહોદધિ
- નસીબ : ભાગ્ય, કર્મ, કિસ્મત, ઈકબાલ, નિયતિ, વિધાતા, પ્રારબ્ધ, દેવ, તકદીર, નિર્માણ, કરમ, દૈવ્ય
- ધરતી : પૃથ્વી, ધારણી, વસુંધરા, વસુધા, અવનિ, વિશ્વંભરા, અચલા, વસુમતી, ધરા, ભોંય, જમીન, ભોમકા, ધરિત્રી, ક્ષિતિ, ધરણી, ભૂપૃષ્ઠ, મેદિની, ભૂતળ, પ્રથમી, ભૂમિ, ઈલા, ઉર્વી, ભૂલોક, રત્નગર્ભા
- સૂરજ : રવિ, સૂર્ય, શુષ્ણ, ચંડાશુ, માર્તંડ, પુષ્કર, દીશ, અર્યમા, આદિત્ય, ચિત્રભાનુ, તિગ્માંશુ, અંશુમાલી, મરીચી, ભાણ, વિભાકર, કલિંદ, સવિતા, ભાસ્કર, દિવાકર, ભાનુ, ખુરશેદ, કિરણમાલી, મિહિર, દિનકર, આફતાબ, અર્ક, ઉષ્ણાંશુ, દિનેશ, ચંડરશ્મિ, અરિહા, અરિષ્ટ
- પંકજ : કમળ, પદ્મ, અરવિંદ, નલિન, ઉત્પલ, અંબુજ, જલજ, સરોજ, રાજીવ, સરસિજ, નીરજ, શતદલ, તોયજ, પુંડરિક, કોકનદ, કુવલય, કુસુમ, વારિજ, પોયણું
- ભમરો : ભ્રમર, મધુકર, દ્વિરેક, અલિ, ભૂંગ, ઘંડ, મકરંદ, શિલિમુખ
- પાણી : જલ, સલિલ, ઉદક, પય, વારિ, અંબુ, નીર, આભ, તોય, તોયમ, જળ
- વિશ્વ : સૃષ્ટિ, જગ, જગત, દુનિયા, સંસાર, લોક, આલમ, બ્રહ્માંડ, ભુવન, ખલક, દહર, જહાં
- દિવસ : દહાડો, દિન, દી, અહર, અહન
- ચાંદની : ચંદની, ચાંદરડું, ચાદરણું, ચંદ્રકાંતા, ચંદ્રજ્યોતિ, ચાંદરમંકોડું, ચંદ્રિકા, ચન્દ્રપ્રભા, જ્યોત્સ્ના, જ્યોત્સ્નિકા
- શાળા : શાલા, નિશાળ, વિદ્યાલય, વિદ્યામંદિર, શારદામંદિર, વિનયમંદિર, જ્ઞાનમંદિર, ફૂલવાડી, મકતબ, અધ્યાપન મંદિર, બાલમંદિર, શિશુવિહાર, પાઠશાલા, મહાશાલા, વિદ્યાનિકેતન, ગુરુકુળ, અધ્યાપનવિદ્યાલય, વિદ્યાભારતી, ઉત્તરબુનિયાદી, આશ્રમશાળા, આંગણવાડી
- ઘર : ગૃહ, આવાસ, મકાન, ધામ, સદન, નિકેત, નિકેતન, નિલય, રહેઠાણ, નિકાય, નિવાસસ્થાન, બંગલી, બંગલો, હવેલી, ખોરડું, ખોલી, કુટિર, ઝૂંપડી, મઢી, છાપરી, ઠામ, પ્રાસાદ, મંજિલ, મહેલાત, મહેલ, મહોલાત, ફ્લેટ, ગેહ, નિવાસ, આલય, ભવન
- પર્વત : પહાડ, ગિરિ, નગ, અદ્રિ, શૈલ, ભૂધર, અચલ, કોહ, તુંગ, અશ્મા, ક્ષમાધર, ડુંગર
- જંગલ : વન, વગડો, અરણ્ય, રાન, ઝાડી, વનરાઈ, કંતાર, આજાડી, કાનન, અટવી, વિપિન, વનસ્થલી
- વરસાદ : વૃષ્ટિ, મેઘ, મેહ, મેહુલો, મેવલો, મેવલિયો, પર્જન્ય, બલાહક, વર્ષા
- પક્ષી : પંખી, વિહંગ, અંડજ, શકુંત, દ્વિજ, શકુનિ, ખગ, નભસંગમ, વિહંગ, વિહંગમ, શકુન, ખેચર
- વાદળ : નીરદ, પયોદ, ઘન, મેઘલ, જીમૂત, જલદ, મેઘ, બલાહક, અંબુદ, વારિદ, અબ્દ, જલધર, પયોધર, અંબુધર, અંબુવાહ, અંભોદ, અંભોધર, તોયદ, તોયધર
- મુસાફર : પથિક, અધ્વગ, પંથી, રાહદારી, રાહી, વટેમાર્ગુ, ઉતારુ, પ્રવાસી
- પ્રવીણ : કાબેલ, હોશિયાર, ચાલાક, પંડિત, વિશારદ, ધીમાન, વિદગ્ધ, પ્રજ્ઞ, બુદ્ધ, દક્ષ, તજજ્ઞ, કર્મન્ય, ચકોર, નિષ્ણાત, આચાર્ય, વિદ્યાગુરુ, ભેજાબાજ, પારંગત, ચતુર, કુશળ, પાવરધો, કુનેહ, ખબરદાર, કોવિદ, બાહોશ, સાવધ, ચપળ, નિપુણ
- બગીચા : વાટિકા, વાડી, ઉદ્યાન, પાર્ક, વનિકા, આરામ, ફૂલવાડી, ગુલિસ્તાન, ગુલશન, બાગ, ઉપવન
- અરજ : વિનંતી, વિનવણી, પ્રાર્થના, આજીજી, બંદગી, વિજ્ઞપ્તિ, કરગરી, કગરી, અભ્યર્થના, ઈબાદત, અનુનય, અરજી, ઈલ્તિજા, અર્ચના, આર્જવ, સરળતા, વિનતિ, વિનંતિ
- ભપકો : ઠાઠ, દંભ, દમામ, પાખંડ, ઠસ્સો, ઠઠારો, શોભા, શણગાર, આડંબર, દબદબો, રોફ, ભભક, ચળકાટ, તેજ, ડોળ
- સેના : લશ્કર, સૈન્ય, અનીક, કટક, ફોજ, પૃતના, અસ્કર, દલ
- ઝઘડો : બબાલ, વિગ્રહ, લડાઈ, જંગ, ઘમસાણ, તકરાર, યુદ્ધ, ટંટો, કલહ, રક્તઝડ, તોફાન, કજિયો, કંકાસ, હુલ્લડ, પંચાત, ઝંઝટ, બળવો, તકરામ, ધીંગાણું, બખેડો, ભંડન, ચક્રમક, સંગ્રામ, મારામારી, જોશમાં મચેલી લડાઈ, ભાંજગડ
- કાપડ : વસ્ત્ર, અંશુક, અંબર, વસન, પટ, ચીર, કરપટ, પરિધાન, લૂગડું, વાઘા, પોત
- પુત્ર : નંદ, દીકરો, સુત, આત્મજ, વત્સ, તનય, તનુજ, બેટો, છોકરો, ગગો, કુમાર,
- પુત્રી : દીકરી, સુતા, તનુજા, ગગી, છોકરી, બેટી, આત્મની, આત્મજા, દુહિતા, કન્યા, તનયા, વત્સા,

→ જમ : યમ, મૃત્યુ, મૃત્યુનો દેવ	→ ઉચાળો : સામાન, ઘરવખરી	→ ભ્રાતૃભાવ : ભાઈચારો, બંધુત્વભાવ
→ મેશ : કાજળ	→ સંકજામા : પકડમાં	→ અભિષેક : જલધારા
→ અવધિ : હદ, નિશ્ચિત સમય	→ લલના : સુંદર સ્ત્રી	→ મૂઢ : સ્તબ્ધ, મોહવશ, મૂર્ખ, ઠોઠ
→ શેષ : બાકી રહેલું	→ કડાકૂટ : માથાકૂટ	→ સૂનકાર : ઉજજડ, નીરવતા, શૂન્યકાર
→ સ્ફૂરિત : પ્રગટેલું	→ શયતાન : બદમાશ	→ તાલ : યુક્તિ, ખેલ, પ્રપંચ
→ પેર : પ્રકાર, ભાતભાતના	→ ધનંજય : અર્જુન	→ આલેખેલું : ચીતરેલું
→ તાકવું : ધારીને જોવું	→ વયસ્ય : મિત્ર	→ પરિષદ : સભા
→ સાંપ્રત : વર્તમાન	→ જડબાતોડ : સચોટ	→ સુચારું : સારું
→ પ્રખર : સખત, ઉગ્ર, તીક્ષ્ણ	→ સન્નાટો : શાંતિ, નીરવતા	→ પ્રવર્તન : પ્રચાર, પ્રસાર
→ પૌરુષ : પરાક્રમ, પુરુષાતન	→ કોડભરી : આશાભારી	→ પાંગળું : અશક્ત
→ સારપ : સારાપણું, સજ્જનતા	→ દુર્વિચાર : ખરાબ વિચાર	→ કોળેલું : પાંગરેલું, ખીલેલું
→ કોલાહલ : શોરબકોર, ઘોંઘાટ	→ નાયક : આગેવાન, સરદાર	→ પુંજિક : જામેલો બરફ
→ સુનિશ્ચિત : નક્કી	→ સન્મુખ : રૂબરૂ, સામે	→ મઢૂલી : કુટિર, ઝૂંપડી, છાપરી
→ પ્રાકૃત : લોકભાષા	→ ગોરી : રૂપાળી સ્ત્રી	→ યુપકીદી : મૌન, શાંતિ
→ અત્ર : અહીં	→ મુદિત : આનંદિત, મદમાતું	→ હાસ : હાસ્ય, હસવું તે
→ તજ્જ : જાણકાર, વિદ્વાન	→ બહિષ્કાર : અસ્વીકાર, ત્યાગ	→ ગર્ભાત્માને : અંતરાત્માને
→ તજવું : છોડવું	→ અવધ : અયોધ્યા	→ વાઢવું : કાપવું
→ કુકર્મ : ખોટું કામ	→ સરસાઈ : ચઢિયાતાપણું	→ વિવરણ : સ્પષ્ટીકરણ
→ ગરુડગામી : વિષ્ણુ ભગવાન	→ નીરખવું : જોવું, ધ્યાનથી જોવું	→ વિસરવું : ભુલી જવું
→ નૂતન : નવું	→ પ્રાચીન : જૂનું	→ યથાશક્તિ : શક્તિ પ્રમાણે
→ સાવધ : જાગૃત, સજાગ	→ ઢાળિયું : છાપરું, છાજ, ખોરડું	→ નિર્દોષ : દોષ વિનાનું
→ એકત્વ : એક હોવાપણું, એકતા	→ દિલગીર : નાખુશ, અપ્રસન્ન	→ પક્ષપાત : તરફેણ, તરફદારી
→ શુષ્ક : નીરસ, સૂકું, અરસિક	→ નીરોગી : તંદુરસ્ત, આરોગ્યમય	→ પરમાર્થ : પરોપકાર
→ ચિંતન : મનન, વિચાર	→ ખાસ્સું : મજાનું, સુંદર, બરોબર	→ ઉજમાળું : ઊજળું, પ્રકાશમાન
→ ફાલ : પાક	→ ભૂર : મૂર્ખ, લુચ્ચું	→ સંઘેવો : સંદેશો
→ વારવું : અટકાવવું	→ અંબર : કીમતી રેશમી વસ્ત્ર	→ અટારી : છજું, ઝરખો
→ તાકોડી : નિશાનબાજ	→ ટૈણપૈણ : કચકચ, નિરર્થક વાંધો	→ દુરાજ્ઞા : ખરાબ આજ્ઞા
→ અભિષ્ટ : ઈચ્છેલું	→ વ્યાપ : વિસ્તાર, પસારો	→ છાયેલું : છવાયેલું, ઢંકાયેલું
→ ઉપકૃત : આભારવશ	→ અનાયાસે : વિના મહેનતે, સહેજે	→ પટાવવું : ફોસલાવવું, મનાવવું
→ સંડોવવું : સામેલ કરવું, સપડાવવું	→ ભાંડું : ભાઈ બહેન	→ વદી : બોલી
→ અફર : નિશ્ચિત, ફરે નહીં એવું	→ આનંદપુંજ : પુષ્કળ આનંદ	→ રાંકડી : ગરીબડી
→ ઉદયાચળ : ઉદયગિરિ, મેરુપર્વત	→ જોબનવંતી : યૌવનવાળી	→ કળાવું : દેખાવું, લાગવું, પ્રતીત થવું
→ અવશ : પરતંત્ર, લાચાર	→ હાજરા હજૂર : સાક્ષાત, પ્રત્યક્ષ	→ સબાકા : પીડા, વેદના
→ નાથ : સ્વામી, માલિક	→ જનોમધ્ય : લોકોની વચ્ચે	→ ઈલ્કાબ : ખિતાબ, માનદર્શક પદવી
→ વત્સ : બાળક, વાછરડું	→ નિષેધાજ્ઞા : મનાઈહુકમ	→ સુખન : બોલ, વેણ, શબ્દ
→ લખલૂટ : પુષ્કળ, બેશુમાર	→ અશ્વત્થ : પીપળો	→ ઝડી : રમઝટ, જોસભેર, વરસવું
→ વ્યાપ : વ્યાપ્તિ, વિસ્તાર, પસારો	→ અલકાપુરી : સ્વર્ગ	→ જુલમ અમલ : જુલમી વહીવટ
→ પ્રસરી : વિસ્તરી	→ પાણીપોચું : કોમળ, ગદગદું	→ અવશ : પરતંત્ર, લાચાર

►► મિત્રો, આપણા સાંભળવામાં પણ ના આવ્યાં હોય તેવા અપરિચિત શબ્દો ઘણીવાર પેપરોમાં જોવા મળે છે. તેનો અભ્યાસ તમારા માટે અગત્યનો બની રહેશે.

ગિરિવર : પર્વત
સ્તોત્ર : છંદોબદ્ધ સ્તુતિ
ઓલદોલ : દિલાવર
ફિરસ્તો : દેવદૂત, પેગંબર
ભલીભાત્યે : સારી રીતે
બોકાસાં : રાડ, બૂમ
આરત : પીડા
વાધ : ચામડાની દોરી
ઝણ : ઝીણી રજકણ
બાર : દિશા
નીતર્યા : ચોખ્ખાં
રેવત : ઘોડો (રેવંત)
રૈવત : ગિરનાર પર્વત
સરપાવ : ઈનામ, સન્માન
વનેર : રખડેલ, જંગલી
આલું : આછી ભીનાશ ધરાવતું
ઘૂત : જુગાર, જૂગટું
અમોઘ : મૂલ્યવાન
કંદુક : રમવાનો દડો
ભૂષણ : ઘરેણું
પરિતાપ : સંતાપ
જોધો : યોદ્ધો
પ્રસ્વેદ : પરસેવો
રક્તલોચન : લાલ આંખો
ત્ર્યંબક : શિવજીના ધનુષ્યનું નામ
અંજલિ : ખોબો, પોશ
ભક્કમદાર : ભપકાદાર, સારી મજાની
ચાટલું : દર્પણ, અરીસો
સોણલાં : સ્વપ્ન
મર્મર : ધીમો અવાજ
અગાધ : અતિ ઊંડું
ડણક : સિંહની ગર્જના
રેહું : રખડતું, સંભાળ વિનાનું
ટળવું : દૂર થવું
પરવાર : કુરસદ, નવરાશ
મધવો : હુષ્ટપુષ્ટ, જાડો
પસવારતાં : પંખાળતાં
હરાયું : છૂટું ફરતું, અંકુશ વગરનું
મસ્તાન : મદભર્યું

માલુકાર : વણકર
ગભરુ જીવ : નિર્દોષ, ભોળો, જીવ
સરવાણી : નાનું ઝરણું, વહેળો, ઝરણું
સરિયામ : જાહેર
બાનુ : સન્નારી, મેડમ
મુનસફ : દીવાની ન્યાયધીશ
માલમ : વહાણ હંકારનાર
ચાકળી : નાની ગાગર
સોડમ : વાસ, પરિમલ, ગંધ
હાવાં : હવે
કાતળી : શેરડીના સાંઠાનો નાનો ટુકડો
ઘૂનો : ઊંડા પાણીવાળી જગ્યા
સંચળ : સંચાર, અવાજ
તદબીર : યુક્તિ ઉપાય
ચેહ : મડદાની ચિતા
ઘાંઘો : ઉતાવળો
સમિધ : યજ્ઞના લાકડાં
ઘાલમેલ : ખટપટ, પ્રપંચ
દબડાવવું : ધમકાવવું
જરઠ : ઘરડાં, વડીલો
હુન્નર : કારીગરી, કસબ
ખળકાવવું : રણકારભર્યો અવાજ કરવો
પિંગલ : લાલાશ પડતા પીળા રંગનું
ઉખેવવું : ઉખેડવું, કાઢી નાંખવું
મિજલસ : ગમ્મતભર્યો મેળાવડો
ફલંગ : ફાળ, ફૂદકો
કોઢી : કુહાડી
લૂલડી : જીભ
વાંછવું : ઈચ્છવું
દાધારંગું : અડધું ડાહું અડધું ગાંડું
મરજાદી : મર્યાદાવાળું, સભ્યતા, અદબ
આયખું : આવરદા
ઘાવર : ઝાકળ
મોસૂઝણું : પરોઢ, પ્રભાત, મળસકું
હાંડલી : નાની માટલી
હલ્લો : ઘસારો, હુમલો
ઝળુંબવું : ઝૂંકવું
રુઆબ : રોફ
પાગરણ : પથારીનો સામાન

ખોડવું : રોપવું
વાંસો : બરડો, પીઠ
અઢેલવું : ટેકો દેવો
ગોત્રેજ : ગોત્રજ, કુલદેવતા, ગોતરજ
તોડ : નિકાલ
બુંગણ : ગાડામાં પાથરવાની મોદ
ઘામ : તાપ, ઉકળાટ, બફારો
મેલવા : વળાવવા, વિદાય આપવા
અવર : બીજા
કસવી : પરખ કરવી
સરે : નીકળે, સરી પડે
ફોરવું : મહેકવું
ટીપણું : પંચાંગ
ઊણું : ઓછું ભરાયેલું
સેરું : માળા, હાર
ઘોરીડા : બળદ
કોરેમોરે : આજુબાજુ, ફરતે
ગુલતાન : મશગુલ
મેરાઈ : દરજી
પાસાબંધી : કસવાળું
ઝાવાં : મથામણ
હડી : દોટ
અસૂચા : અદેખાઈ, દાઝ
રવેશી : પડાળી
લાડણી : લાડલી, લાડકી
સુરરાય : દેવોનાં રાજા, ઈન્દ્ર
ત્રંબાળું : નગારું
પરહરવું : છોડી દેવું
લગાર : સહેજ
પરુષ : કઠોર
ભૂપાળ : રાજા
પિછાણ : ઓળખાણ
તરણિ : સૂર્ય
માધવમાસ : વૈશાખ મહિનો
પ્રાસાદ : મહેલ
સ્વાન્ત : હૃદય, અંતઃકરણ
સત્વર : જલદી
વક્તા : વાંકાપણું, છળકપટ
દ્રવવું : પીગળવું, ઓગળવું, ઝરવું

રસિક	: રસિયું	ટકાઉ	: મજબૂત, ટકી રહે તેવું	કમ્યુનિકેશન	: વાતવ્યવહાર
હજમ	: પચાવવું	ધરાહાર	: ધરા, બિલકુલ	આક્કા	: મોટી બહેન
પલવવું	: રાજી કરવું, રીઝવવું	મુઘતા	: મોહ પામેલું, મોહકતા	અણ્ણા	: મોટાભાઈ
દયનીય	: દયાપાત્ર	ગરિમા	: ગૌરવ	કન્સલ્ટ	: સલાહ
કિડની	: મૂત્રપિંડ	શ્યામા	: જુવાન સ્ત્રી	રિપ્રેઝેન્ટેટિવ	: પ્રતિનિધિ
સંધિક્ષણ	: જોડાણ સમય	કાતરા	: આમલીના ફળ	પૉપ્યુલર	: લોકપ્રિય
ફરમાન	: હુકમ	તારુણી	: તરુણ કે જુવાન યુવતી	પોડ્યુસર	: નિર્માતા
તોતિંગ	: મોટા કદનું	શુન્યવત્	: શૂન્યની પેઠે, હસ્તીવગર	પરફોર્મ	: અભિનય કરવો
મિતાહારી	: ઓછું જમનાર	અલૌકિક	: અસામાન્ય, અદ્ભુત	ગિલ્ટ	: અપરાધ
ભરણપોષણ	: ગુજરાન	સભ્ય	: ભય સાથે	રેફરન્સ બુક	: સંદર્ભગ્રંથ
રાતની રેણ	: રાતવાસો	વેધકતા	: તીવ્રતા, અસરકારકતા	કન્ફર્મ	: ચકાસવું
ઝૂઝવું	: મથ્યા રહેવું, જોરથી લડવું	દીપ્તિ	: પ્રકાશ	સિન્સિયારિટી	: નિષ્ઠા
વિદારવું	: સામનો કરી માર્ગ કરવો	ગહન	: ઊંડાણ	એક્સેન્ટ	: સ્વરભાર
વરખડી	: એક ઝાડ	વ્યાધિ	: રોગ	ડિસ્ટિક્શન	: ભેદ, તફાવત
છીપ	: દરિયાઈ જીવનું કોચલું	બ્રહ્મર્ષિ	: બ્રાહ્મણ ઋષિ	સ્પેસશટલ	: અવકાશયાન
લાય	: તીવ્ર ઝંખના	વિધિદમન	: દુર્ભાગ્ય, ભાગ્યદેવતાનું દમન	ટાંપ	: નજર
સાજ સરંજામ	: સાધન-સામગ્રી	સમુચ્છિત	: ઊંચે ચડેલું	મનવા	: માનવી
વિલીન	: લય પામેલું, લીન થયેલું	સૂતપુત્ર	: સારથિનો પુત્ર	વિસ્મલન	: ભૂલ
નિરભ્ર	: અભ્ર (વાદળો) વગરનું	નિષ્કંટક	: કાંટા વિનાનું	ફૂર્મ	: કાયબો
અશ્વત્થ ટોચે	: પીપળાના છોક ઉપરના ભાગે	જવલિત	: બળતી, સળગતી	લકૂટી	: લાકડી
અધમૂઠિ	: અડધું મરેલું	હિમાયતી	: આગ્રહ રાખનાર	અવટંક	: અટક
છત્ર	: રક્ષણ કરનાર	સ્વાભિમાન	: આત્મગૌરવ	ઉબાળું	: ગૂમડું, તાપોડિયું
લકીર	: રેખા	આરક્ષિત	: અનામત	સંભ્રુતિ	: પૂર્ણતા, સમૂહ
વિસ્ફારિત	: પહોળું, ફાટેલું	બોલ્ડનેસ	: નીડરતા, બહાદુરી	ચમૂ	: સેના
સદાવ્રત	: અન્નક્ષેત્ર	ફીલ	: લાગણી	બહી	: મોર
ભોરંગ	: નાગ	લેથાજી	: બેદરકારી	કજાક	: લૂંટારો
નિગૂઢ શંકા	: ઊંડી શંકા	ગ્રેસ્ટિક	: પેટ, હોજરી કે જઠર સંબંધી	નાતરસ	: ઘાતકી
ચરમ	: અંતિમ	લંચ	: બપોરનું ભોજન	નાતો	: સંબંધ, મેળ
અચ્ચાશી	: વિલાસી, અંશઆરામી	ડિનર	: રાત્રિનું ભોજન	પુલિન	: ભાઈ, નદીનો કાંઠો
પ્રતિધ્વનિ	: પડઘો	ડાયાબિટીસ	: મધુપ્રમેહ	મૃણાલ	: કમળનો તંતુ
રિયાસત	: દેશી રાજ્ય	પ્રોટેટ	: ચિત્ર, છબી, તસવીર	સુખેપ્સા	: સુખની ઈચ્છા
મેજબાન	: યજમાન	લેટ / લેઈટ	: મોડો	જલોપકંઠે	: જળાશયની નજીક
શકટ	: ગાડું	પીસ	: ટુકડા	પન્નકોષ	: કમળનો કોષ
સલવટ	: ગેડ	ગલતી	: ભૂલ	આતિશ	: અગ્નિ
નિમિત્ત	: કારણ, બહાનું	હીટ	: ગરમી	અનિષ્ટ ભાજન	: કુપાત્ર, અનિષ્ટ પાત્ર
નિરવધિ	: અપાર	સરનાઈટ	: ઉમરાવનો ખિતાબ	અનૃણી	: અઋણી, ઋણ વગરનું
ડોડવા	: ઝીડવા	એરકન્ડિશન	: વાતાનુકુલિત	વજજર સમાણું	: અભેદ
સુફલિત	: ફળદ્રુપ, સારા ફળવાળું	બાઉનાકયુલર	: દૂરબીન	વ્યવધાનરૂપ	: અડચણરૂપ
ક્ષીણ	: ઘસાયેલું, નબળું	બુખાર	: તાવ	રતીભાર	: સહેજ પણ
રાહી	: મુસાફર, વટેમાર્ગુ	વાઈ	: ફેકરું, હિસ્ટીરિયા	કૃકલાશ	: કાંચિડો
ખડક	: ધારદાર ભેખડ	વેવલેંગ્થ	: તરંગલંબાઈ	ખરમચી/ખરમચો	: આદત, ટેવ

- ❖ નિબંધ, વિચાર — વિસ્તાર, અહેવાલ — આ બધાં જ લેખનો દ્વારા ભાષા-સજ્જતા પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ રીતે કાવ્યના પરિશીલન અને ગદ્યાર્થગ્રહણ દ્વારા પણ ભાષા-વ્યાપારને સમજવાની કુશળતા કેળવાય છે. કાવ્યો અને ગદ્યના વાચનથી ઉત્તરોત્તર ભાષાપ્રીતિ વૃદ્ધિ પામતી રહે છે.
- ❖ ગદ્યાર્થગ્રહણ એટલે ગદ્યના અર્થનું ગ્રહણ. અર્થ બરાબર સમજાય એટલે લેખકનો આશય સારી રીતે પકડી શકાય. જો લખાણનો અર્થ આપણે તારવી — સારવી ન શકીએ તો તેની નીચે આપેલા પત્યેકના જવાબ આપવામાં મુશ્કેલી પડે છે.
- ❖ કાવ્યકૃતિ હોય કે ગદ્યખંડ હોય એના અર્થગ્રહણ-પરિશીલન માટે આ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.
  ૧. સારી રીતે અર્થગ્રહણ કરવા માટે ગદ્યખંડ/કાવ્યને એકચિત્તે બે — ત્રણ વાર વાંચો.
  ૨. ત્યારબાદ તેની નીચે આપેલા પ્રશ્નો બે વખત વાંચી જુઓ.
  ૩. હવે પ્રશ્નોને ચિત્તમાં સ્થાન મળ્યું હોય એટલે ફરીથી એકવાર ગદ્યખંડ/કાવ્ય વાંચી જાઓ.
  ૪. કયા પ્રશ્નનો ઉત્તર કઈ પંક્તિમાં કે લીટીમાં છે તે આપોઆપ પકડાતું જશે, તેને અધોરેખિત કરતાં જાઓ.
  ૫. તમારા પોતાના શબ્દો વાપરીને ટૂંકા, સચોટ જવાબો લખો.
  ૬. જો શીર્ષક માગ્યું હોય તો તેના મધ્યવર્તી (મૂળ) વિચારને અનુરૂપ ટૂંકું યોગ્ય શીર્ષક આપો.
  ૭. સમગ્ર લખાણમાં ભાષાશુદ્ધિ જાળવી રાખો.
  ૮. લખાણ પૂરું થયા પછી સમગ્રતયા ઝડપથી એક નજર તેના પર ફેરવી લો, કે જેથી નાની-મોટી ક્ષતિઓ હોય તો દૂર કરી શકાય.

નમૂનો :

- (૧) ગાંધીવાદ જેવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં. મારે મારી પાછળ કોઈ સંપ્રદાય મૂકી જવો નથી. મેં કંઈ નવું તત્ત્વ કે નવો સિદ્ધાંત શોધી કાઢ્યો છે એવો મારો દાવો નથી. મેં માત્ર શાન્ત સત્યો છે તેને આપણા રોજરોજના જીવન અને પ્રશ્નોને લાગુ પાડવાનો મારી ઢબે પ્રયાસ કર્યો છે. એટલે મનુસ્મૃતિના જેવી સ્મૃતિ મૂકી જવાનો પ્રશ્ન મારી બાબતમાં ઊઠતો નથી. એ મહાન સ્મૃતિકાર અને મારી વચ્ચે સરખામણી જ ન હોય. મેં જે અભિપ્રાયો બાંધ્યા છે અને જે નિર્ણયો પર આવ્યો છું તે છેવટના નથી. હું એ કાલે બદલું. મારે દુનિયાને કશું નવું શીખવવાનું નથી, સત્ય અને અહિંસા અનાદિકાળથી ચાલ્યાં આવે છે. મેં માત્ર મારાથી બન્યા એટલા વિશાળ પ્રમાણમાં એ બંનેના પ્રયોગો કર્યા છે. એમ કરવામાં મેં કેટલીક વાર ભૂલો કરી છે ને એ ભૂલોમાંથી હું શીખ્યો છું. એટલે જીવન અને એના પ્રશ્નોમાંથી મને સત્ય અને અહિંસાના આચરણમાં પ્રયોગો કરવાનો અવકાશ મળી ગયો છે. સ્વભાવથી હું સત્યવાદી હતો પણ અહિંસક નહોતો.
- (સત્યના પ્રયોગો) — ગાંધીજી

પ્રશ્નો :

૧. ગાંધીજી પોતાના અભિપ્રાયો અને નિર્ણયો વિશે શું કહે છે ?

જવાબ : ગાંધીજી કહે છે, ‘મેં જે અભિપ્રાયો બાંધ્યા છે અને જે નિર્ણયો પર આવ્યો છું તે છેવટના નથી. હું એ કાલે બદલું.’

અથવા

ગાંધીજી કહે છે કે તેમણે જે અભિપ્રાયો કે નિર્ણયો બાંધ્યા છે તે આખરી નથી. સમય અને સંજોગો અનુસાર તેને બદલવા પણ પડે.

૨. ગાંધીજી કેવો દાવો નકારે છે ?

જવાબ : પોતે કોઈ નવો સિદ્ધાંત કે નવું તત્ત્વ શોધી કાઢ્યું છે એવો મારો દાવો નથી.

૩. ગાંધીજી શો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે ?

જવાબ : જીવનનાં જે શાન્ત — કાયમી સત્યો છે, તેને રોજરોજના જીવન સાથે જોડીને, જીવનના પ્રશ્નો ઉકેલવાનો પ્રયાસ ગાંધીજી કરી રહ્યા છે.

૪. કયા વિષય પર ગાંધીજીએ ઘણા પ્રયોગો કર્યા છે ?

જવાબ : જીવન અને જીવનના પ્રશ્નોમાંથી, સત્ય અને અહિંસાના આચરણમાં વિવિધ પ્રયોગો કરવાની અનુકૂળતા પોતાને પ્રાપ્ત થઈ છે — એમ ગાંધીજી કહે છે.

૫. આ ગદ્યખંડમાંથી તારવીને ગાંધીજીની નમ્રતા સૂચવતાં બે વાક્યો લખો.

જવાબ : ૧. ગાંધીજી પોતાની પાછળ કોઈ સંપ્રદાય મૂકી જવા ઈચ્છતા નથી.

૨. સત્ય અને અહિંસાના આચરણમાં તેમને ઘણીવાર નિષ્ફળતા મળી છે એમ તેઓ પ્રામાણિકતાથી સ્વીકારે છે.

૩. મનુસ્મૃતિ લખનાર ભગવાન મનુ કરતાં તેઓ પોતાને અતિ સામાન્ય ગણાવે છે.

અથવા

આ પ્રશ્નને ગાંધીજીના સીધાં જ અવતરણો મૂકીને પણ લખી શકાય :

દા.ત. ૧. ‘એ મહાન સ્મૃતિકાર અને મારી વચ્ચે સરખામણી જ ન હોય.’

૨. ‘મેં કંઈ નવું તત્ત્વ કે નવો સિદ્ધાંત શોધી કાઢ્યો છે એવો મારો દાવો નથી.’

૩. ‘મારે મારી પાછળ કોઈ સંપ્રદાય મૂકી જવો નથી.’

૬. આ ફકરાને કયું શીર્ષક બંધ બેસે ?

(A) કરો ને ભોગવો

(B) મહેનતનું જ ખાઓ

(C) આળસુ ન રહો.

(D) બીજાનું કયું ભોગવો છે તો સામે કંઈક કરી છૂટો

જવાબ :— (૧) C, (૨) A, (૩) D, (૪) B, (૫) D, (૬) D

(૫) એક ભૂલની સજા હું આજ લગી ભોગવી રહ્યો છું. ભણતરમાં અક્ષર સારા લખવાની જરૂર નથી, એવો ખોટો ખ્યાલ મારામાં ક્યાંથી આવ્યો એ હું જાણતો નથી, પણ છેક વિલાયત જતાં લગી એ રહ્યો પછી અને મુખ્યત્વે કરીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં હબસી વકીલોના અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જન્મેલા અને ભણેલા નવયુવકોના મોતીના દાણા જેવા અક્ષરો જોયા , ત્યારે હું લજવાયો અને પસ્તાવો. મેં જોયું કે નઠારા અક્ષર એ અધૂરી કેળવણીની નિશાની ગણાવી જોઈએ. મેં મારા અક્ષર પાછળથી સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ પાકે ઘડે કાંઈ કાંઠા ચડે ? જુવાનીમાં જેની મેં અવગણના કરી તે હું આજ લગી નથી જ કરી શક્યો. દરેક નવયુવક અને યુવતી મારા દાખલાથી ચેતે અને સમજે કે સારા અક્ષર એ વિદ્યાનું આવશ્યક અંગ છે. સારા અક્ષર શીખવાને સારું લેખનકળા આવશ્યક છે. હું તો એવા અભિપ્રાય ઉપર પહોંચ્યો છું કે બાળકોને લેખનકળા પ્રથમ શીખવવી જોઈએ.

૧. ગાંધીજીને કઈ ભૂલની સજા પોતે ભોગવી રહ્યા હોય એવું લાગે છે ?

(A) ભણવામાં સારા અક્ષર લખવાની જરૂર નથી.

(B) ભણતરમાં વાંચવું ને જ્ઞાન મેળવવું એ જ મહત્ત્વનું છે.

(C) ભણતરવેળા વ્યાયામ પણ કરતા રહેવું જોઈએ

(D) હૃદયની કેળવણી એ જ ખરી કેળવણી.

૨. ગાંધીજી શું જોઈએ લજવાયા ને પસ્તાયા ?

(A) પરદેશમાં ગુજરાતીઓની સમૃદ્ધિ જોઈને

(B) પરદેશમાં ગુજરાતીઓની પ્રગતિ જોઈને

(C) પરદેશમાં નવયુવકોના મરોડદાર અક્ષર જોઈને

(D) પરદેશમાં ગુજરાતીઓનાં ઉદ્યમ અને ખંત જોઈને

૩. ‘પાકે ઘડે કાંઈ કાંઠા ચડે ?’ કહેવતનો શો અર્થ થાય ?

(A) અમુક વખત વીતી ગયા પછી પરિસ્થિતિ ન સુધરે.

(B) અશક્ય શક્ય ન બને.

(C) સાચું સ્વરૂપ શરૂઆતથી જ દેખાય.

(D) સ્વભાવ બદલવો મુશ્કેલ છે.

૪. ગાંધીજી વિદ્યાનું આવશ્યક અંગ કોને ગણે છે ?

(A) શ્રમ

(B) પ્રાર્થના

(C) સારા અક્ષર

(D) સેવા

૫. શિક્ષણના આરંભમાં બાળકને શું શીખવવું જોઈએ ?

(A) કાનો

(B) આંક

(C) લેખનકળા

(D) વાંચન

૬. આ ફકરાને શું શીર્ષક આપી શકાય ?

(A) લેખનકળાની જરૂરિયાત

(B) ભૂલ અને એની સજા

(C) નઠારા અક્ષર એ અધૂરી કેળવણીની નિશાની છે.

(D) શિક્ષણના આરંભમાં શું કરવું જરૂરી છે ?

જવાબ :— (૧) A, (૨) C, (૩) A, (૪) C, (૫) C, (૬) A

લોર્ડ મેકોલેએ તેમના પિતા ને લખેલ પત્ર

કલકત્તા, 12, ઓક્ટોબર, 1836

પરમ પ્રિય પિતાજી

આપણી શાળાઓ ખૂબ સરસ રીતે ઉન્નતિ કરી રહી છે. હિન્દુઓ પર આ શિક્ષણનો પ્રભાવ અદ્ભુત થયો છે. શિક્ષણ મેળવ્યું છે એવો એક પણ હિન્દુ એવો નથી જે સાચા હૃદયથી પોતાના ધર્મને અનુસરતો હોય. થોડા એવા છે જે નીતિના વિચારથી પોતાને હિન્દુ કહે છે અને કેટલાક ખ્રિસ્તી બની રહ્યા છે. એ મારો વિશ્વાસ છે કે જો આપણી આવી જ શૈક્ષણિક નીતિ ચાલતી રહેશે તો અહીંની સન્માનિત જાતિઓમાં આગામી ત્રીસ વર્ષોમાં એકપણ એવો બંગાળી બાકી નહીં હોય જે મૂર્તિપૂજક હોય. આ એમને ખ્રિસ્તી બનાવ્યા વિના જ થઈ જશે. એમના ધર્મમાં હસ્તક્ષેપ કરવાની આવશ્યકતા પણ નહીં રહે. આપણું (અંગ્રેજી) જ્ઞાન અને વિચારશીલતા વધારવાથી એ કામ આપમેળે થઈ જશે. આવી સંભાવના પર મને અત્યંત પ્રસન્નતા થઈ રહી છે.

— આપનો પ્રિય
ટી.બી. મેકોલે